

Pszichiátria és művészet találkozása a boncasztalon

Perenyei Monika

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Budapest

145

Összefoglalás: Az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet felszámolása (2007) után a páciensek alkotásait, valamint az intézet- és múzeumtörténeti dokumentációt őrző muzeális gyűjtemény az MTA tulajdonába került, fenntartója az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. A jelenleg is kutatószolgálattal, tanulmányi raktárral, látogatható kamaratárlattal működő, közérdekű muzeális gyűjtemény gondozói művészettörténészek (MTA BTK Művészettörténeti Intézet), követve a nyolcvanas évek végétől kialakult gyakorlatot, amikor is Plesznivy Edit művészettörténész személyében a gyűjtemény egy olyan szakembert kapott, aki szakszerűen leltározta és az outsider art kontextusán keresztül a művészeti intézményrendszerbe kanalizálta az akkor már a pszichoterápia részeként a páciensek számára művészetterápiát is biztosító pszichiátriai kórház történeti gyűjteményét.

Az egészségügyi ágazatból kikerülve a Gyűjtemény új, tudományosakadémiai környezete a kutatói tekintet megváltozását is magával hozta, új perspektívát nyitva a pszichiátriai művészet kutatásában. A páciensek munkái mellett az intézeti elmeorvosok munkáját, a pszichiáterek gyűjteménygyarapítási koncepcióját is a pszichiátria- és művészettörténet határán mozgó kutatások tárgyává tehetjük. A századfordulótól gyarapodó gyűjtemény 1931-ben nyílt meg az Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézetben. A két háború közötti évektől a laikus közönség számára is nyitott gyűjtemény – Selig Múzeum, illetve Magyarország egyetlen elmeügyi múzeuma – fordulatokban gazdag történetének rekonstruálásával a magyar elmeügy társadalomtörténetének, a téboly magyarországi kultúrtörténetének még meg nem írt fejezeteihez járulhatunk hozzá.

A harmincas évek angyalföldi múzeumát Zsakó István elmeorvos lipótmезеi kinevezése után egyesítették a Lipótmезő pszichiátereinek gyűjtésével. A pszichiátria öndokumentációját (elmeorvosi kutatások fényképes tablókba rendezett dokumentációja, sajtógyűjtések, bibliográfiák) is fontosnak tartó két háború közötti gyűjteményezést a második világháború éveit megakasztották. Az ötvenes évek végétől a hangsúly újra a páciensek alkotásainak rendszerezésére helyeződött, párhuzamban a hatvanas évektől alakuló pszichoterápiás, majd a hetvenes évektől a művészeti terápiás gyakorlatok formálódásával. A két háború közötti évek gyűjteményezési koncepciójának rekonstruálásából azonban kiderül, hogy a huszadik század utolsó harmadában kibontakozó művészeti terápiás gyakorlatok részben a húszas és harmincas évek elmeorvosi terápiás munkájában gyökereznek. A munkaterápia lehetőségeivel élő és a „nemes szórakozásokat” támogató két háború közötti intézeti elmeorvosok (Epstein László, Selig Árpád, Zsakó István, Jó János) egy lokálisan sajátos, a gyűjteménygyarapításba a kezelteket is bevonó működési módja és terápiás gyakorlata, valamint a huszadik század utolsó harmadában kibontakozó művészeti terápia között – a két időszak szociokulturális és intézményrendszeri különbségei ellenére – létezik a körülírható és kimutatható kontinuitás.

Kulcsszavak: pszichiátria-történet; művészettörténet; művészetterápia; Selig Múzeum

Summary: This paper shows one of many aspects of the history of the Hungarian psychiatry between the two world wars. The data were collected from the “Hungarian Museum of Mind” opened for the public in 1931. It focuses on the collecting policy and the research topics of Hungarian psychiatrists working in the asylums in those days.

In 2007 Lipótmезő (the Hungarian Psychiatric and Neurological Institution the biggest Hungarian asylum since its foundations in 1868) was closed. Its art collection was rescued by the Hungarian Academy of Science. From 2007 this collection has been named The Psychiatric Art Collection of the HAS, maintained by The Research Centre for the Humanities of the Hungarian Academy of Science. The artistic objects and documents are properly stored and available for research. Two art historians are in charge of curating the exhibitions and leading the research on the psychiatric art in the context of history, psychiatric history and contemporary culture. This work follows the well established practice of the eighties and nineties when the art historian Edit Plesznivy expert in this subject listed the pieces of this historical collection, and through the context of outsider art and art therapy she channeled it into the field of art institutions.

Leaving the hospital environment and having been introduced to the academic world the research is looking toward the collection has been changed and new perspectives have been opened. Beside the art works of the patients living as inmates in mental hospitals, the collecting work and therapeutic practices of the mental physicians became a signi-

ficant research topic also. Árpád Selig as an assistant physician at the Mental and Neurological Clinic in Lipótmező started to collect the patients' works of art in the first decade of twentieth century. During the 1920s he was appointed the director of Angyalföld Asylum found in 1883. Selig died in 1929 and the Museum of Mind named after its enthusiastic founder Selig was registered in the official list of museums in 1932. In the 1930s István Zsakó the physician director of Angyalföld Asylum took care of the collection. He enriched it with further historical documents on the institution, bibliographies, press cuts, tableaux and photographic albums referring to the institution and the research practices of the physicians. After Zsakó was appointed the director of Lipótmező the collections of Lipótmező and Angyalföld were joined. The collection suffered during the World War II and this period is can be viewed as a caesura in the practice of collecting.

Later, from the late fifties, the physician Fekete János, head of the nurse training in Lipótmező was in charge of the collection. He focused on sorting and installation of the remnants and also collected new works of the inpatients.

During the seventies the psychotherapy was inaugurated and in the eighties the art therapy exercises began. However, through the reconstruction of the therapeutical and collecting practices show that these evolving art therapy practices partly rooted in the work of psychiatric treatment in the twenties and thirties. Psychiatrists, who lived in the asylums too, supported the so called „noble entertainments” – including artistic drawing, painting, reading and playing musical instruments – and as a part of the daily routines of these mental institutions they formed a locally particular modus operandi of therapy. The inmates of the asylums, the physicians and patients cooperated to enrich the collection which was a venue to represent the life of the institution and to demonstrate the research of the physicians. Despite of the significant differences between the pre- and postwar periods concerning the sociocultural and political structures there is a well defined connection between „curing and curating”.

Keywords: history of psychiatry; art history; art therapy; Selig Museum

Problémafelvetés

A cím, amely a szürrealizmus egy sokat idézett formulájának¹ parafrázisa, az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményben végzett kutatásaim eddigi összegzését, figyelmem tárgyát fogja át. A téboly kultúrtörténeti diskurzusába illeszkedő, forrásokon alapuló rekonstrukciós munkáról van szó. Művészettörténészként a vizualitás és a képhagyomány felől közelítek egy szenzitív és nehezen megragadható, a képhagyomány és az elmeorvoslás határvidékén fellelhető kérdéskörhöz. A témaválasztás és a megközelítésmód természetesen nem légből kapott: a 2007-ben felszámolt Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézet muzeális gyűjteményének kevesek által ismert archívuma, annak is a fotografikus alapú orvosi képhasználatokról tanúskodó dokumentumai kínálták fel számomra. Az OPNI felszámolásakor az MTA fogadta be a száz éves múltira visszatekintő gyűjteményt, fenntartója az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, kezelői művészettörténészek, követve az 1988 óta élő gyakorlatot. Lipótmező alapításának (1868)

120 éves jubileumi ünnepségére ugyanis a gyűjteményt nemcsak átrendezték, de *Plesznivy Edit* művészettörténész a muzeológiai előírásokat szem előtt tartva katalogizálta és – hajszálereken keresztül – a művészeti intézményrendszer vérkeringésébe kanalizálta a gyűjteményt. A sokakat érzékenyen érintő és a betegellátásban jelentős károkat okozó felszámolás talán egyetlen pozitív hozadéka az, hogy a muzeális gyűjtemény az egészségügyi ágazatból, az óvó és el is szigetelő kórházi környezetből kikerülve ma nyitott kutatóhelyként, tanulmányi raktárral működik. Az elmeegógyintézetek sajátos atmoszféráját maga mögött tudó, a laikus érdeklődők látogatását és a humaniorák művelőit inspiráló új környezetben friss szemmel csodálkozhatunk rá e sokat megért gyűjteményre, és a humántudományokban kurrens kérdésfeltevéseknek vethetjük alá. Igen, az elemző tekintetnek kitett gyűjtemény és rajta keresztül az elmeügy boncolása ez, amely mint feltáratlan terület, a megismerés tárgyaként, óhatatlanul fel is ajzza a kutatói fantáziát. Míg kórházi környezetben a páciensek munkáinak elemzése, a híres bentlakók

¹ *Lautréamont*: „Szép, mint a varrógép és az esernyő véletlen találkozása a boncasztalon.”

(*Nemes Lampérth József, Gulácsy Lajos*) patográfiaja és az art brut kontextusa uralta a gyűjteménnyel kapcsolatos közléseket, addig kilépve a tudományos kutatások színterére és a pszichiátriai intézetek világát távolabbról szemügyre véve, az elmeorvosoknak a tevékenysége is látóterünkbe kerül. A kívülálló nézőpontjából hatolunk be a hajdani elmeógyógyintézetek izolált, máig egzotizált világába, és a gyűjtemény minden egyes darabját beszédes dokumentumként használva – amelybe beletartozik mind a pszichiátriai kezeltek, mind az intézeti orvosok alkotása – lehetővé válik, hogy az elmeügy két világháború közötti történéseihez közelebb kerüljünk.² Ez az érdeklődés, ez a hiányérzettől felajzott kutatói vágy egyébként rezonál azzal az elmeorvosi ambícióval, amely a két háború között az elmeógyógyintézeti orvosok társadalmi státuszából fakadt. Nevezetesen a magyar pszichiátria öndokumentációját sürgető és ezzel az elmeügy marginalizált helyzetén javítani igyekvő elmeorvosi tevékenység az, amelynek ez a muzeális gyűjtemény a létét köszönheti, és ma ennek az önreflexív elmeorvosi szemléletnek a dokumentumaként is értelmet nyer.

A gyűjtemény 2008-as áthelyezésének nem lebecsülendő következménye az elmebetegügy emancipációjának kérdésében tapintható ki. Míg kórházi környezetben az elmeorvosok az orvosi titoktartás jegyében őrizték és őrzik a páciensek inkognitóját, vagyis a gyűjteményről szóló publikációikban monogrammal említik a betegeket (bár a múzeumban nyilvánvalóan feltáruztak ezek a részletek), addig a humántudományok felől nézve a képek alkotóinak nem a betegségük, hanem személyük és szociokulturális hátterük is érdekessé válik. Az intézeti falak „lebontásának”, vagyis az elmebetegek és az elmebetegügy felszabadításának, az idegen-

ség oldásának a századfordulótól kirajzolódó elmeorvosi elképzelése mintha ezzel a mai bölcsészkatatói és művészeti kurátori munkában folytatódna: az intézetekben hospitalizálódott, vagy pszichiátriai kezeléseket tapasztalatával élő alkotókra nem csupán betegként, hanem kreatív munkák megformálóiként tekintünk. A szélsőséges, elragadtatott állásfoglalások azonban éppen a pszichiátriai és a bölcséleti beszédmódok összeszövésével kerülhetők el.

A 20. század hetvenes éveitől fokozatosan felszámolt elmeógyógyintézetek pszichiátriai gyűjteményeket hagytak az utókorra. Ezek az elmeorvosi koncepció mentén formálódó, vagy a felszámolás során leletmentés eredményeként keletkező gyűjtemények leginkább ma már kínzóeszközöknek minősülő orvosi eszközökből, anatómiai és antropológiai szemléltető anyagból, a páciensek alkotásaiból és az intézetek tárgyi kultúrájának maradványaiból állnak. Nincs két egyforma pszichiátriai gyűjtemény: a betegek hol látomásos, hol inkább leíró hangvételű munkái az intézeti orvosok terápiás módszereit is szemléltetik, s ezen keresztül az adott társadalomnak az elmebetegséghez, az örülethez való viszonyáról is képet alkothatunk. Az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény – mint az OPNI „múzeumának” örököse – két hajdani, a lipótmezei és az angyalföldi elmeógyógyintézet életének emlékeit őrzi. A gyűjtemény fordulatokban gazdag története a múlt század elejéig követhető nyomon, amelynek mérföldköveiként a következő események említhetők: 1931-es hivatalos megnyitása Angyalföldön, nagyobb részének Lipótmezőre költöztetése és az ottani orvosok (*Fabinyi Rudolf és Nyíró Gyula*) gyűjtésével történő egyesítése a harmincas évek második felében³, az intézet 1944-es kiköltöztetésével a gyűjtemény megcsappanása, majd a be-

² *Lafferton Emese* pszichiátria-történeti kutatásait az egyetemi klinika megalapításának időszakáig publikálta. *Lafferton Emese: „A magántéboldától az egyetemi klinikáig. A magyar pszichiátria történetének vázlata európai kontextusban, 1850–1908,”* In: *A kreativitás mintázatai. Békés Vera* (szerk.), 34–73. Áron Kiadó, Budapest, 2004.

³ *Dr. Fekete János – Dr. Pertorini Rezső: Az intézet pszichiátriai múzeuma.* In: *Az Országos Ideg- és Elmeógyógyintézet 100 éve, Budapest, 1968.* „Az Angyalföldi elmeügyi múzeum a harmincas évek elején a fénykorát élte, 1932-ben a múzeumok hivatalos névsorába is felvették, 1940-ben az elmeügyi múzeum teljes anyagát átszállították Angyalföldről Intézetünkbe, amikor *Zsakó Istvánt* ide nevezték ki igazgatónak. Az értékes gyűjteményt ekkor Intézetünk II. emeletén, a férfi osztályok szárnyán, az egyik nagy teremben – mely előzőleg mozielőadások helyisége volt – és az előtte levő, széles 60 méter hosszú folyosón helyezték el.” E közlés ellenére nem tudjuk pontosan az átszállítás

csomagolva „szunnyadó” kollekciónak felfedezése az ötvenes évek közepén egy félreeső folyosó végében, ezt követően *Fekete János*, a lipótmезеi ápolóképzést vezető pszichiáter gyarapító és leltározó munkája, végül 1988-ban *Veér András* igazgatósága idejében a gyűjtemény újra rendezése, amelyben szerepe volt az író, újságíró *Büki Attilának* is.⁴ Diagnosztikus és terápiás velejárói miatt a páciensek vizuális (rajz és íráskép) megnyilatkozásait minden elmeegógyintézetben és pszichiátriai osztályon figyelemre méltatták és gyűjtötték, de az elmeorvosok munkáját is szemlére bocsátó, katalogizált és látogatható „elmebetegügyi múzeum” csak egy volt Magyarországon. Hogy ez a két világháború közötti érában mennyire különlegesnek számított, az kiderül a Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet elmebetegügyi múzeumának ünnepélyes megnyitása kapcsán megjelenő sajtóhírekből.

„A múzeumot általában úgy képzei az ember, hogy tágas oszlopcsarnokok mélyén óriás üvegszekrényekben ott sorakoznak múlt idők régi emlékei, diluviális idők kitömött mammutcsontvázai, Kossuth Lajos kedvenc pipája, esetleg a cinkotai tömeggyilkos hírhedt bádoghordóinak pontos másolata. A főváros legújabb múzeuma azonban, amelyet most nyitottak meg és adtak át rendeltetésének, hogy tanítsa és oktassa a jövő orvosnemzedékét – egyáltalán nem hasonlít a hasonló intézményekhez.”⁵

Úgy tűnik, a gyűjtést már a tízes években elkezdő *Selig Árpád* elmeorvos után akkoriban *Seligmúzeumként* is emlegetett gyűjtemény még az 1908-ban megnyílt Bűnügyi Múzeumnál is különösebb helyként került a harmincas évek újságolvasóinak látóterébe. A tudósító nem is ritkaságok tárházaként, vagy kulturális és esztétikai élmények helyszínékként, hanem az orvos-

tudomány tereként pozicionálja azt; az orvosi, azon belül is az elmeorvosi szakma némi hírértékkel bíró belügye. A Pesti Hírlap tudósítója is szakmúzeumként említi, *Nógrádi Béla* a Magyar Hírlapban pedig így ír:

(Selig Árpád) „munkatársai folytatták azt, amit ő megkezdett és most ez elmeorvosi kongresszussal kapcsolatban megnyílt ez a szakmúzeum, amely a maga nemében, anyagának bőségével, talán az első a világon. (...) minden tárgy a kóreset közelebbi megjelölésével és esetleg a kezelőorvos megjegyzésével. (...) külön sarokban a „panoptikum”, kések, balták, kötél-darabok, amelyekkel gyilkosságokat és öngyilkosságokat követtek el, vagy akartak elkövetni. Minden darab regényeket mesélhetne vagy rémdrámákat, amelyek itt a csendes falak között játszódtak le. A tudomány most üveg alatt

idejét: *Zsákó István* 1936-tól már a Lipótmезő igazgató főorvosa, valamint a múzeum teljes anyagát nem szállították át Lipótmезőre, hiszen a hajdani angyalföldi intézet helyén működő Nyíró Gyula Kórházban a mai OPAI-ban lévő emlékszobában számos, két világháború közötti, a gyűjtemény (MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény) anyagához illeszkedő dokumentumot őriznek.

⁴ *Büki Attila – Valkai Zsuzsa: Üzenetek a Sárga Házból – Belső képek könyve, Debrecen, 1988.*

⁵ Múzeum az élőhalottak házában címmel 1931. május 31-én megjelent cikk az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívumából, bibliográfiai adatok nélkül, a tipográfia alapján a Tolnai Világlapjából.

szortírozta őket. Itt látható az emberi idegrendszer, spirituszban, tökéletesen preparálva és különös tekintettel az agyvelőre. (...) Itt alaposan szétszedték az agyvelőt, azt a finom műszert, amivel állítólag gondolkodni szoktunk. Az ember kicsit szégyelli magát, ugyanaz az érzése támad, mintha meztelenül állna bábmészködő idegenek előtt. (...) Az ember ideges lesz, amikor látja, milyen kicsi az elváltozás a normális és paranoiás agyvelő között. Bosszanító a dolog, de alig észrevehető a különbség.”⁶

A múzeumi vendégkönyv leginkább csoportos látogatások emlékét őrizte meg: a karitatív látogatásokon kívül gyógypedagógus- és pszichológushallgatók, elmeorvosi konferenciák résztvevői, valamint a jövő detektívjei látogatták a leginkább számukra tanulságos gyűjteményt. A múzeumba bekerülő, albumokba rendezett sajtógyűjtésekben (1931–1935) hemzsegnek a bűnesetek – a gyilkosságok, a politikai merényletek, a vallásos rajongások, a szerelmi szenvedélyek – és a téboly összecsisztatásának gátlástalan tálalásai, a szenzációsan hátborzongató esetek frappáns kommentálásai. Ám a rendőrségi beszámítók végállomásaként elhíresült angyalföldi tébolyda zárt mikrovilágának, az ott élő áponcok és ápolók életének és munkájának megismerésére e híreket mohón fogyasztó olvasók nem igazán voltak kíváncsiak. Ahogy képzőművészről, vagy művészettörténészről sem tudunk – aki fogékony lévén a pszichotikusok formaképzésére, vagy a formaalkotás lélektanára – elzarándokolt volna a város peremére, hogy megnézzé az egyébként egykori kollégák munkáit is őrző gyűjteményt. A múzeumi vendégkönyvben a jobbára csoportban érkező látogatók aláírása közül *Szélpál Árpád* neve tűnik ki, aki szociális érzékenységét mind a fényképezésben, mind az újságírásban érvényre juttató, a progresszív alkotókkal a Mentor Könyvesbolt (1922–1930) keresztül is kapcsolatban álló szellemi emberként két cikkben írta meg múzeumi élményeit a Népszava hasábjain.

„Tudósok, kutatók, elmeorvosok számára megbecsülhetetlen anyagot nyújt az angyalföldi elmeorvóintézet múzeuma. De a laikusok számára is páratlanul érdekes. A képzőművészeti anyagon kívül első pillanatra az elavult kezelési eszközök modelljei tűnnek föl (forgatószék, „szájkörte”). Legérdekesebb azonban a grafológiai rész. Levelek, íráások és versek gyűjteménye. (...) És milyenek azok az emberek, akik ezeket írják? Az angyalföldi elmeorvóintézetben három osztály van: A, B, C osztály. A legsúlyosabb betegek a C osztályon vannak. A betegek közös kórtermekben, ágyakon fekszenek, vagy a folyosókon, a sűrűn egymásmellé zsúfolt szalmazsákokon. Mert kevés a hely. Négy száz beteg számára van férőhely és jelenleg 700 a létszám. (...) Jövőre 50 éves lesz az intézmény és bizony a gyógmód haladása és a régi, rozoga és nem higiénikus épület között kiáltó az ellentét. Van ugyan egy-két modern pavillonja is, ami mutatja, hogy a jószándék megvan, csak a pénz hiányzik. (...) Vajjon miért nem áldoznak többet erre az intézményre? Hiszen a gazdasági élet romlásával mindig több és több lesz azoknak a száma, akik idegileg is tönkremennek és idekerülnek. Vajjon miért éppen a kórházakon és az elmeorvóintézeteken takarékoskodnak? Kérdések, amelyekre nincs elfogadható válasz.”⁷

Az intézeti elmeorvosok a gyógyítás, a kutatás, az adminisztráció és éppen a gyűjteménygyarapítás eszközeként alkalmazták a művészeti

⁶ *Nógrádi Béla*: Bolyongás a tévelygő lelkek csarnokában. Magyar Hírlap, 1931. június 3.

⁷ *Szélpál Árpád*: Halálon innen – életen túl. Látogatás az angyalföldi elmeorvóintézet múzeumában Népszava, 1933. június 11. és *Szélpál Árpád*: A téboly költészete, Népszava, 1933. június 18. (MTA PMGY archívuma)

képhagyományt és a képalkotó-eszközöket (fotográfia, tablók szerkesztése), figyelemmel kísérték az orvos- és művészettörténet határmezsgyéjén keletkező idegen nyelvű szakirodalmat. Szélsőséges esetekben a biografikus hagyományt követve és az örület és a zsenialitás kapcsolatának hosszú tradícióval bíró kutatásába feledkezve írásaikban a művészettörténeti kánon nagyjai is esetekké váltak.⁸ Az archívumban lévő fényképek, a pszichiátria-történeti vonatkozású képzőművészeti és irodalmi gyűjtések mára csak töredékeiben megmaradt csoportja valóban ámulatba ejtően szürreálisnak hat, mint egy varrógép és egy esernyő véletlen találkozása a boncasztalon. Az intézeti elmeorvosok művészeti érdeklődése, a francia és német mintákból inspirálódó, a vizualitást is alkalmazó módszertana és a művészeti tendenciák (expresszionizmus) iránti nyitottsága a hazai környezetben egyoldalú szerelemnek bizonyult. E szenvedély kibontakozását nemcsak a hazai elmeügy periférikus helyzete és az örület és a tébolydák lakóinak kriminalizálása akadályozta. A közéleti kérdésekben is megnyilatkozó elmeorvosok, a társadalmi problémákra reagáló pszichiátriai és pszichológiai kutatások (hábo-

rús traumák, neuraszténia, hisztéria, szuggeszció, vérbaj, fajnemesítés, öröklődés) nem keltették fel a jobbra ideológiailag rezisztens, konzervatív művészettörténészek érdeklődését.⁹ Persze voltak kultúrpolitikai befolyással bíró, a német vagy olasz barátság dilemmájában (*Hitler* vagy *Mussolini*) határozottan állást foglaló művészettörténészek is, ám e vonzalmak nyomán formálódó, politikailag átszínezett tárgyválasztás spektrumába értelemszerűen nem kerültek progresszív tendenciák és művek. A pszichotikusok élményvilága pedig olyan, a szürrealizmusra, vagy a Dadára fogékony művészek és műkritikusok számára teremthetett volna inspirációt, akik a Horthy-korszakban a megtorlások és az üldözések elől emigrációba menekültek, vagy a hivatalos kultúrpolitikától elszigetelten alkottak.¹⁰ A kutatási tárgya megteremtésén, a történeti emléanyag gyűjtésével és feldolgozásával elfoglalt, fiatal, ám kulturálisan magas ázsiójú művészettörténetnek és a jelen aktualitásaival, a betegséggel, a nyomorral és a bűnnel érintkező, ugyancsak fiatal, ám az orvosi hierarchia alján létező elmeorvoslásnak nem volt érintkezési felülete e vidéken. Találunk-e példát elmeorvosok és a tébolyda falain kívül élő művészek együttműködésére, vagy közös kutatási területre merészkedő pszichiáterek és művészettörténészek találkozására? A kölcsönös inspiráció leginkább pszichoanalitikusok és képzőművészek (és irodalmárok) együttműködésében követhető nyomom (például *Ferenczi Sándor* és *Berény Róbert* barátságában), ám ez a pszichoanalízis magyar művelőinek és a hazai, klinikai és intézeti elmeorvosok viszonyának kérdését is felveti.¹¹ A stigmatizálás nemcsak a tébolyda pácienseit, de a ka-

⁸ *Dr. Havas Gyula*: Elmebetegség a képzőművészetekben, *Gyógyászat Tudományos Közleményei*, 1939, 79. évf. 12–20. szám

⁹ Fejtegetéseimben *Markója Csilla* kutatásaira és azok összegzésére támaszkodom. A két világháború közötti művészettörténet-íráshoz: *Markója Csilla*: „Ellentétek keresztezési pontja vagy magad is.” *Zádor Anna* kapcsolatai és a magyar művészettörténet-írás a két háború között. *Enigma* 2008/54. Zádor Anna 1.

¹⁰ *Bálint Endre* visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a harmincas években Budapesten látható volt például egy médiumok rajaiból válogatott kiállítás, amelyet az erre különösen fogékony *Vajda Lajossal* együtt néztek meg. A kiállítás létrehozásában *Bálint* anyjának is szerepe volt.

¹¹ lásd a 35. jegyzetben a *Zsakó István* intézeti elmeorvossal készült interjú kivonatát, amelyben tömören összegzi a pszichoanalízissel kapcsolatos nézeteit, és körvonalazható belőle az elmeorvosok és a pszichoanalitikusok (freudisták) között feszülő nézetkülönbség, amely nem egyszerűen szakmai véleménykülönbséget sejtet.

szárnyaszerű elmeagyógyintézetekben élő elmeorvosokat, a „bolond doktorokat” sem kímélte. Amikor *Oláh Gusztáv* 1889-ben belügyminiszteriumi fogalmazói állását otthagya, kisebb megbotránkozást keltve elvállalta az angyalföldi intézet igazgatását, az öreg *Lukács* államtitkár tréfásan így fogalmazott: „*Miért csinál a közegészségügyi tanács ebből olyan nagy dolgot? Egy jóra való őrmester is elvezetheti azt az intézetet, orvos pedig bejárhat, ha szükség van rá, Újpestről.*”¹²

A gyűjtemény arcai a két világháború között

Selig Árpád, az esztétizáló gyűjtő

A lipótmezei intézet tehermentesítésére, a „gyógyíthatatlan és közveszélyes”, vagyis az intézetből el nem bocsátható betegek ellátására épített angyalföldi árpoda 1883-ban nyílt meg. Első igazgató főorvosa *Lechner Károly*, az építész *Lechner Ödön* fivére, 1889-ig vezette az intézetet. Miután távozott a kolozsvári egyetem elmeorvosi tanszékére, *Oláh Gusztáv* került az igazgatói székbe, aki idegorvosi ismereteit Bécsben *Theodor Meynert*-nél és Párizsban *Jean-Martin Charcot*-nál szerezte. *Oláh* emlékeiben *Lechner* hivatali működésére az „*excessiv pedanteria*” jellemző, a pontosság megtestesülése volt, mindent leméretegetett és lajstromozott. Adatokat gyűjtött a tébolyodottság lokalizációjáról, a téves ítéletekről, a rendellenes „érzés és észrevevés” elemzéséről, továbbá pszichológiai kérdésekről. Az intézeti tudományos munka ekkor abból állt, hogy pontos koponya és test-súlyméréteket vettek, gyógyszerekkel kísérleteztek és tanulmányozták a testi munka befolyását a lelki életre.¹³ Ugyan *Lechner* szinte menekült az intézeti életforma elől, az agypatológiai kutatásokat végző orvos hatása azonban, vezető beosztásba kerülő tanítványain (*Fabinyi Rudolf*, *Zsakó István*) keresztül nyomon követhető lesz

az elmeagyógyintézetek szellemében, az elmeorvosi terápiás módszerekben. *Oláh Gusztáv* 1910-ig, lipótmezei kinevezéséig töltötte be az angyalföldi igazgatói állást, amelyet leginkább egy vidéki dzsenti életformájaként kell elképzelnünk ekkor – írja. Az igazgatósági épület mögött, amely inkább hatott egy vidéki kúriának,

„*kb. 10 méternyi közelségben volt a ló- és tehénistálló, trágyadomb stb. A tisztviselői lakokban persze fürdőszobáról, WC-ről szó sem volt abban az időben (Lipótmezőn sem). Az intézet Hungária úti frontján sem volt akkor rács, csak primitív léckerítés és léces kapu. A Lehel utca helyén csak egy kis dűlőút volt. A kaszárnyák, helyőrségi kórház, katonai raktárak később épültek e homokszivatagban. Az intézet mögötti ingovány, nádasok, lápok tavasszal víz alá kerültek. Eszményi terület puszkásoknak vizivadászatra, de még ideálisabb lovasoknak a szárazon maradt bársonyos porond, mely gyönyörű jegenye-, nyárfa- vagy akác-sorok között folytatódott föl egész Fóthig.*”¹⁴ *Oláh* ekkori kollégája, a később az egyetemi klinika megalapításában tevékeny *Laufenauer Károly* hódolt is a lovglás szenvedélyének, aki „*érdekes megjelenés volt lovon hosszúra nyúlt csontvázalakjával, kecskeszakállával, vértelen arcával árnyként suhanva át a tájon, félig Don Quijote, félig Mephisto és kevésbé Svengali is. Post equitem sedet cura. (...) Mondják, hogy L. érdekes lénye fascináló hatással volt minden betegére. Most is élő tanítványai rajongó szeretettel beszélnek egykori főnökük magas emberi értékeiről és nagy tudásáról. (...) Az Angyalföldi intézet különben személyi szervezetében is a szellemileg vagy lelkileg rokkantak asyluma volt. Így hagyta azt rám Lechner Károly, (...) Neki, a mély gondolkodású tudósnek nem való volt ez az angyalföldi élet. (...) Volt úgy, hogy egész helyzetemet, a hivatásomat lealázónak tartottam magamra nézve és mély depressio fogott el. Hiszen életem álma az elmeintézeteket minden*

¹² A Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet Emlékkönyve 1883–1933 szerk: Zsakó István, Budapest, 1933. 5.

¹³ A Budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet Emlékkönyve 1883–1933 szerk: Zsakó István, Budapest, 1933. 23.

¹⁴ Ibid. 6.

idegbajos ember számára hozzáférhetővé és klinikai búvárlat hajlékvá tenni, olyan elérhetetlennek látszott akkor. Egy szakfolyóíratra, egy elmekórtani munkára sem kaptam volna fedezetet.”

152

Az intézet exterritoriális, deportálási jellege a századfordulón szűnt meg az igazgatósági épület átalakításával, a tehenészet kitelepítésével, valamint a megnyílt BUR vasúttal. Új „aera” vette kezdetét: lehetett orvosi egyleti ülésekre járni, könyvtárakat felkeresni, elmeorvosi kongresszust szervezni.

Az *Oláh Gusztáv* helyére kerülő *Epstein László* élt ezekkel a lehetőségekkel, aki 1923-ig vezette az intézetet. Széleskörű publikációs munkássága összefonódott az elmeorvosi érdekképviselet ügyével. Az elmeorvosok egyesületének megalapítását sürgette, az előkészítő munkákat maga végezte, és rendkívül aktív volt az elmeorvosi kongresszusok szervezésében. A Nagy Háború, az Őszirózsás Forradalom és a Tanácsköztársaság éveiben, ápoló-, orvos- és élelmiszerhiánnyal küszködve, a napról-napra megélhetés közepette tartotta az intézetet, s róla is megemlítik, hogy a kezeltek munkáit figyelemmel kísérte és gyűjtötte. A múzeumot megalapozó gyűjtősznvedély azonban *Selig Árpáddal* kötődött az intézetbe, aki 1916-tól mint másodorvos, 1922-től főorvos, majd 1925 decemberétől mint igazgató főorvos dolgozott Angyalföldön. *Selig* 1880-ban született Liptószentmiklóson, sváb kereskedő családban. A rózsahegy piarista gimnáziumban érettségizett, orvosi diplomáját a budapesti orvosi egyetemen szerezte, jól beszélt szlovákul és németül. Fia közléséből tudjuk, hogy pártolója volt az angyalföldi iskolának és vezetőségi tagja az elmeorvosok egyesületének. *Fekete János* azt is érdemesnek tartja megjegyezni 1980-ban, hogy ragaszkodott jó munkatársaihoz származásra való tekintet nélkül.¹⁵ Gyerekkorában cseppkődarabokból és maga által készített rovar- és kisállat preparátu-

mokból állított össze gyűjteményt. A kezeltek rajzai és festményei már lipótmezei segédorvosként (1908-tól) megragadták figyelmét, gyűjtősznvedélye azonban másra is kiterjedt: korai, 1929-ben bekövetkezett halála után 4000 kötetes könyvtára vásárlás útján az angyalföldi intézetet gazdagította. Az igazgatói poszton *Seliget* követő *Zsakó István* egy feljegyzéséből (egy foszladozó kis fecni) kiderül, hogy az intézet könyvtárában kéznél volt *Hans Prinzhorn Bildneri der Geisteskranken: Ein Beitrag zur Psychologie und Psychopathologie der Gestaltung*¹⁶ című, *Paul Kleere* és *Max Ernstre* is nagy hatást gyakorló albuma. Továbbá *Jean-Martin Charcot* ideg orvos és *Paul Richer* művészeti anatómus közös munkája, a *Les Démoniaque dans l'arts*¹⁷, amelyben *Charcot* a művészeti képhagyományból tendenciózusan válogat hisztéria-kutatásai alátámasztására. A Salpêtriére ideg orvos a látható tünetek elemzését, vagyis a klinikai pillantás objektivitását előtérbe helyezve kezelhető tünet-együttesként írta le a hisztériát, leválasztva a boszorkányság, a vallásos extázis és a miszticizmus önkívületi állapotairól mintegy megszelídítette azt. *Zsakó* kis fecnijén a harmadik könyv, pontosabban szerző *Eugen Holländer*, aki a képhagyományt az orvoslás-történet forrásaként kezelő kutatásairól híres. A gyűjteményben lévő, *Horváth Gy.* nevű páciens ceruza- és tollrajzai (másolatok *Holländer* munkáiból) alapján valószínűsíthető, hogy a *Die Medizin in der Klassischen Malerei* (1903, Stuttgart) és a *Die Karikatur und Satire in der Medizin* (1921, Stuttgart) című könyvek az angyalföldi intézet könyvtárában voltak, amelyeket például a gyűjtemény pszichiátria-történeti részének gyarapításához példatárként, képi forrásként használtak.

A hagyomány szerint *Selig* gyűjteményezési koncepciójához *Prinzhorn* munkája kínált vonzó modellt, akinek 1922-ben megjelent könyvét frissen kellett, hogy megismerje (életrajzi adatai alapján). Ugyan őrizzük és továbbadjuk ezt a

¹⁵ *Dr. Fekete János*: Dr. Selig Árpád (1880–1929). Különlenyomat az Orvosi Hetilap számából, MTA PMGY archívuma

¹⁶ magyarul: Az elmebetegek képi világa: a formaképzés pszichológiájához és pszichopatológiájához, 1922.

¹⁷ 1883-ban jelent meg Párizsban. *Paul Richer* művészeti anatómiája és mozgás tanulmányai (1880-as évek kiadása) a Magyar Képzőművészeti Egyetem könyvtárában ma is megtalálhatók.

„tényt”, de vajon miben mutatkozik meg ez a hatás? Jó János intézeti orvos és a gyűjtemény egyik kezelője tudni véli *Selig* gyűjtői preferenciáit, mi szerint „főként a művészi értéket tartotta szem előtt, miáltal önkéntelenül a hypermodern expresszionista irányzatokat képviselte elmebetegek alkotásaival...”. Később azonban – folytatja Jó – „a szemnek kevésbé tetszetős, de a lélek kóros birodalmába élesen bevilágító rajzok és festmények felé is fordult a rendezés figyelve.”¹⁸ Ez a leírás azonban, nincs egészen összhangban *Prinzhorn* kutatói érdeklődésével. A művészettörténetből diplomázó, majd pszichiátriát és pszichológiát is hallgató *Hans Prinzhorn* kora pszichiáteri gyakorlatát szűknek érezve, nem elégedett meg a betegek képeinek diagnosztikai leírásával, és az esztétizáló értelmezést is félrevezetőnek tartotta. Kerülte a képek és a betegek diagnózisának közvetlen megfelleltetését, ugyanakkor a laikus kezelteket megkülönböztette a képzett művészekről, szóhasználatában az archaikus *képalkotót* választotta. Elsősorban a pszichózistól szenvedő betegek *kifejezési* vágyát és *kifejezési* formáit szerette volna megérteni és közérthetően leírni. A művészeti világtól érintetlen, „névtelen” pszichotikusok alkotófolyamatának, a szkizofrén (és kisebb számban paranoid) betegek munkáinak elemzésével *Prinzhorn* éppen két virulens módszertan, a képeken keresztüli orvosi diagnózis és a kimagasló művész-személyiségekre fókuszáló stíluskritika mindenhatóságán akart túllépni. Ahogy az örültek képeinek felértékelése „botrányos”, úgy a kutató művészettörténész módszere, már tárgyválasztásában is, határsértő volt. A Dada mellett elkötelezett – hogy, hogy nem – pszichiátriai ismeretekkel és front-ta-

paszthalatokkal bíró művészek (*André Breton, Max Ernst, Paul Eluard*) az azíliumok lakóinak alkotásában a zabolátlan szkizofrénias képzet-társításokat és a konvenciók gátlástalan megkerülését üdvözölték. Alkotói stratégiájuk és technikáik formálásában, a 19. században megszállt és a nagy háborúban leszerepelt patriarchális intézmények és vívmányok (mint művészet és tudomány, köztük a pszichiátria) korlátainak feszegetésében fel is használták azokat.¹⁹ *Prinzhorn Seligre* tett hatása nem írható körül pontosan, ám megjegyzendő, hogy a dadaisták, köztük a hisztéria tanulmányokat folytató *Max Ernst* által is méltatott határsértő opus nálunk nem a művészek és művészeti írók, hanem egy elmeorvos érdeklődését keltette fel. *Prinzhorn* könyvének és a *Selig*-gyűjtemény képanyagának összehasonlítása nem szerencsés, hiszen míg a heidelbergi válogatás a művészeti világtól és képzéstől érintetlen, „névtelen” alkotók munkáiba vezet be, az angyalföldi gyűjtemény e tekintetben heterogén. Az angyalföldi ápoltak között a kinti világban iskolázott, többé-kevésbé ismert művészek is voltak. Az intézet gyűjteményében magától értetődően került egymás mellé laikus és hivatásos festők munkája, amitől *Prinzhorn* viszont távol tartotta magát, még ha az átjárást, a pszichotikusok és a művészeti modernizmus képi világa közötti reverzibilitás lehetőségét teoretikusan meg is alapozta. Ugyanakkor elmeorvos utódai módszerénél *Selig* látásmódja progresszívebb lehetett, még akkor is, ha az emigrációban élő haladó szellemű művészeti írók elvárásaival viszont az expresszionista tendenciák preferálása már nem találkozik.²⁰ Míg *Zsakó* és kollégái elsősorban a diagnózis eszközt látták a páciensek rajzaiban

¹⁸ Jó János: Intézeti múzeumunk fejlődése. In: *Dr. Zsakó István* (szerk.): A Budapesti Angyalföldi Elme- és Idegyógyintézet emlékkönyve 1833–1933. Budapest, 1933. 68–69.

¹⁹ Hal Foster *Prinzhorn* kutatásait a modernizmus alkotói stratégiái felől elemezte, s egyben kritikával is illette azokat az alkotói elgondolásokat, amelyek a művészeti mező határainak tágításában a pszichotikus páciensek munkáit reflektálatlanul, az alkotói önérvényesítéstől vezérelve használták. Hal Foster: *Blinded Insights: On the Modernist Reception of the Art of the Mentally Ill*, October, Vol. 97 (Summer, 2001), pp. 3–30.

²⁰ *Kállai Ernő* már korábban, az 1921-ben írt *Új művészet* című cikkében parentálja el az expresszionizmust. Ha bár *Kállai* neve asszociatív merül fel *Selig* érzékenysége, a gyűjteményezési gyakorlatában megmutatkozó széles látókörre kapcsán, egy kőszá gondolatkíséret erejéig elmerenghetünk a két háború közötti kulturális élet veszteségein. *Kállai*, aki művészeti kritikusként együtt élt a folyamatosan alakulóban lévő jelennel, 1920-ban Berlinben telepedett le, 1935-ig Berlinben élt és írt jelene művészeti eseményeiről. Persze tilos területre lépünk a „mi lett vol-

és írásaiban, *Selig* a képalkotást feltehetően annak terápiás hatása és a vizualitásában figyelemfelkeltően merész, vagy különleges gyűjtemény gyarapítása végett támogatta, sőt, talán motiválta is; *Nemes Lampérth* kezelőorvosaként modellt ült a művészeknek. Az intézetekben élő alkotók (*Pál István, Düll Karolina, Kertész Márton*) betegtársakról és intézeti alkalmazottakról készítettek portrékat, ami egy páratlan, lokális sajátossága az angyalföldi és lipótmezei gyűjteményezésnek. E képek ma az intézeti élet dokumentumaiként is érdekesek, legfőképpen pedig a kinti világ számára láthatatlanná váló, ám az elzártságban tovább alakuló életművekről tanúskodnak. A húszas évek második felében alakult ki az az intézeti gyakorlat, amelynek keretében a tehetséges betegek pszichiátria-történeti szempontból figyelemre méltó képek másolását végezték. A már említett *Horváth Gy.* rajzai, amelyeknek egy részét sajnos ma már csak fényképekről ismerjük, a harmincas években készült katalógusban nem a betegek munkái, hanem a gyűjtemény pszichiátria-történeti részében találták meg a helyüket. Mindebből az is látszik, hogy az orvosok és a betegek között – éppen a gyűjteményezés kapcsán, illeszkedve a munkaterápia és a „nemes szórakozások” támogatásának intézeti gyakorlatába – kialakult egyfajta együttműködés. *Jean-Martin Charcot* és *Paul Richer* kollaborációja pedig éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy a magyar pszichiátriai kutatásokban nem tudunk példát arra, hogy professzionális (már amennyire a hivatásukból élhettek) művészek segítettek volna az elmeorvosok munkáját, vagy az elmeorvosok munkája inspirálta volna a művészeket. Az intézeti élet izolált világában az orvosok a páciensek segítségével valósították meg elképzeléseiket. *Wywiał Sándor* ismert festmények (műlap mellékletek?) után megrajzolt apró, hurokszerű vonásokból kimunkált grafikáin a *megszállott másolás* és az *ornamentikán keresztüli elaboráció*, vagyis a *Prinzhorn* által leírt alkotói indulatokra ismerünk. Ám *Prinzhorn* hatását, meglá-

tásom szerint, nem a képek expresszivitásában (bármit is jelentsen ez), és nem *Selig* esztétizálásra hajló, az intézeti környezet szépítésében is megnyilatkozó attitűdjében kell keresni, hanem a határsértés prinzhorni módszerében, a járatlan utakra lépés bátorságában. Ahogy *Prinzhorn* sem állt meg a kórházakban ápoló pszichotikusok munkáinak elemzésénél, és kutatásait kiterjesztette további zárt intézetek, a börtönök lakóinak tárgykészítésére és a tetoválásokra, *Selig* az elmebetegséget kriminalizáló társadalmi közegben a bántalmazó és önsértő eszközök gyűjtésébe kezdett. Közel 150 darabos kollekcióját a tervezett múzeum számára ajánlotta fel. Az 1931-ben megnyílt múzeum tárlóiban a tárgyakat részletes személy- és eseteleírással látták el: hisztériás nők támadáshoz és önsértéshez használt tüit és lenyelt gyöngyeit, a rendőrség által a beszállítás során átadott késeket, valamint a szökési kísérletekhez talált tárgyakból barkácsolt eszközöket buzgón csoportosították a támadás, az önsértés, a szökési kísérlet és az öngyilkosság igazán differenciált rekeszeibe. Az intézeti élet veszélyeinek és bizarr helyzeteinek e tárgyakon keresztüli szemlére bocsátásával és a részleteket ecsetelő leírásával az elmeorvosok egyfelől a kriminalizálás és a démonizálás úgy tűnik kikerülhetetlen csapásán jártak. Másfelől egy ilyen antropológiai anyag a tárgyakat a megszokott környezetükből kiragadó és rendeltetésüket megváltoztató, azokat új funkcióba állító, a szokásokat felrúgó emberi találékonyság példatárának is tekinthető. *Horribile dictu*: dadaista gesztus éppen egy atyáskodó intézet kebelén. Figyelmünket az sem kerülheti el, hogy ez a tárgycsoport illeszkedik azokhoz az elgépiesedett testkép-ábrázolásokhoz és a fantasztikus találmányok tervrajzaihoz, amelyeket jobbára a szkizofréniával diagnosztizált pácienseknél figyeltek meg. Ilyen tervrajzok az angyalföldi, de majdnem minden pszichiátriai gyűjteményben láthatóak voltak, és ezek azok a rajzok és tárgyak, amelyeknek öntörvényűsége, az emberi test elgépiesítésé-

na, ha...” kérdés feltevésével, de mégis: kár, hogy a német nyelvben és kultúrában otthonosan mozgó *Selig* és *Kállai*, a művészeti gyűjteményben gondolkodó elmeorvos és a *Der Kunstnarr* (A Művészetbolondnak egyetlen száma jelent meg 1929-ben) címen folyóiratot tervező kritikus nem ismerték egymást. Vagy lehet, hogy igen?

nek kényszeres kíméletlensége – egy másik kultúrkörben – visszaköszön a dadaista fotómontázsokon, vagy konkrétan *Max Ernst* 19. századi metszetekre applikált ún. hisztéria-kollázsain. A gyűjtemény(ek) nők által készített darabjai nem kevésbé „felszabadultak”. Egy meglódult asszociációval *Meret Oppenheim* munkáit is eszünkbe juttatják, hogy aztán a korabeli tudósítót olvasva visszahuppanjuk a két háború közötti magyar valóság lehangolóan egyszerűsítő, az örületet és az örületet infantilizáló világába.²¹ Az angyalföldi sajtógyűjtésekben olvasható az a népszerűsítő cikk 1933-ból *Mária Terézia titka, vagy a véres víz* címmel, amelynek szerzője a lipótmezei gyűjteményről és annak közeljövőben történő megnyitására tudósít. Ez a terv végül az angyalföldi gyűjtemény átszállításával valósult meg. A gyűjteményt – a páciensek rajzait, tárgyait és az intézeti uniformisok hímzéssel és applikációval egyénített darabjait – kizárólag a kóros elmeállapotok és a diagnózisok tükrékként értelmezi a kedélyes szerző, vélhetően az orvosi tárlatvezetéstől (*Nyíró Gyula?*) inspirálva.

„A rajz megmutatja a beteg téves eszméit, lel-kivilágának kuszaságát és gondolatainak sa-játságos összekeverődését. Az elmebeteg az egymáshoz hasonló dolgokat összekeveri, egy-beolvasztja és így kerülnek ki a keze alól értelmetlen, ákombákomszerű rajzok, amelyeknek azonban ő bizonyos értelmet tud adni. (...) Igen érdekesek az elmebeteg nők által készített női ruhák. A ruhák és kézimunkák szintén a gondolat kuszaságát és összekeveredtségét mutatják. A zsebet, nyílást egyesek a ruha leg-különbözőbb részeire teszik. Egyik a ruha háta közepére, a másik a ruha vállára varr zsebet. Gombok, díszek, prémdarabkák teljesen értelmetlenül kerülnek a ruha különböző helyeire. (...) Borzalmas fegyvere volt egy elmebetegnek egy, mezei virágok közé rejtett fejsze. A fejsze köré hosszúszerű mezei virágokból csokrot kö-

tött, hogy a virágok teljesen eltakarták a fejszét. A csokrot odanyújtotta az embereknek megszagolni és mikor azok lehajoltak, a fejsze élével csapott a fejükre. (...) A tébolydában mindenki, aki festeni, rajzolni, vagy kézimunkázni akar, korlátlanul töltheti ezzel az idejét. Egyrészt az orvosok tanulnak sokat a munkákból, másrészt a betegeknek nyújtanak ezzel szórakozást és elfoglaltságot. Majdnem mindegyik beteg keres is valamilyen foglalkozást. Különösen az intelligensebbek. A sorjában akasztott képekből és festményekből pontosan megállapítható a beteg baja.”²²

Zsakó István, az archívumépítő

A társadalmi képzeletben a bűn, a betegség és a szegénység közös halmazának tereként létező tébolyda alig ismert „múzeumán” belül is zárványszerű az a dokumentum-együttes, amely *Zsakó István* és *Jó János* intézeti elmeorvosok gyűjteménygyarapítási koncepciójáról tanúskodik: a harmincas évekre datálható sajtógyűjtések és képes hirdetések albumai, valamint a fényképekből összeállított albumok és tablók. A gyűjtemény történetében feltűnő, és érthető, hogy arculatát mindig a gyűjteményezésben és a „múzeum” őrzésében éppen leglelkesebb orvos preferenciái és kutatási területe alakította. Selig halála után 1930-ban *Zsakó Istvánt* nevezték ki az angyalföldi tébolyda élére, s bár az intézettel szembeni idegenség oldásában jelentős lépéseket tett – hangsúlyt helyezve az intézet (ön)reprezentációjára – a második világháború után neve feledésbe merült. Igazgatósága alatt – addigi több évtizedes munka eredményeként – nyílt meg (1931) és vették fel a gyűjteményt a múzeumok országos listájába (1932). Az angyalföldi intézet fennállásának 50 éves jubileumára ma is referenciaként forgatható emlékkönyvet szerkesztett, és az igazgatósága idején szerve-

²¹ A konzervatív és langyos hazai társadalmi közegbe, a magyar Dadát fanyalagva ízekre szedő recepcióba *Forgács Éva* tanulmányán keresztül kaphatunk betekintést. „Le a széplelkek macskazenéjével” (a magyar Dadáról) In: Nappali Ház, 1993/3. 60–71.

²² *Szirmay István*: *Mária Terézia titka, vagy a véres víz*. MTA PMGy archívuma, a sajtógyűjtések 1933-as albumából, bibliográfiai adatok nélkül. Tolnai Világlapja?

zett jubileumi rendezvények (1933–1934) alkalmával kapott az intézet jelentősebb médiafigyelmet. Kutatói és dokumentáló szenvedélye rányomta bélyegét a gyűjtemény harmincas évekbeli gazdagodására. A felhalmozott anyag értéke és jelentősége tükrében személye negligálása több mint elgondolkodtató. Rejtélyes.

Zsakó István 1882-ben született Gyulafehérváron, torockói gyökerű unitárius családban. Gimnáziumi tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban végezte, majd a kolozsvári egyetemen folytatta.²³ 1904-től a *Lechner Károly* vezette kolozsvári elme- és idegklinikán dolgozott gyakornokként, majd 1907-től 1909-ig tanársegédként. 1910-ben a marosszentbenedeki körorvosi és a marosújvári szódagyári orvosi állást töltötte be, de ezen kívül bányá- és fürdőorvosi teendőket is ellátott. 1908-tól publikálta a pupilla-vizsgálatok és „izommechano” jelenségek, továbbá a grafológiai vizsgálatok (betegek rajzainak és írásképeinek elemzése) területén végzett kutatásait. 1910–1914 között a dicsőszentmártoni közkórház elmeosztályán és a hozzá tartozó családi ápolási telepen dolgozott, kapcsolatban állt a Nagyszebenbe kinevezett elmeorvossal, *Pándy Kálmán*nal. Ezekben az években saját vagyonából tanulmányi körutazást tett, számos európai ország elmeegyetemébe látogatott el, és a belga, francia, német, svéd, holland családi ápolási intézményt tanulmányozta személyesen. Szaklapokban írt e tapasztalatairól, és érveket sorakoztatott fel az intézeti betegellátás e reformintézménye mellett. 1914–1917-ig folyamatosan a fronton teljesített szolgálatot, felmentése után visszatért a dicsőszentmártoni elmeosztályra és a hozzá tartozó családi ápolási telepre. Az impériumváltás után szakmai sikerei és családja bővülése is maradásra bírja, 1927-ben viszont már az angyalföldi intézet főorvosaként kap új állást, visszahonosítási okirata 1926-os keltezésű.

Selig Árpád halála után 1930-tól az intézet igazgató főorvosa, ahol bevezeti a szegény járóbeteg-rendelést, az intézeti lakók szórakozási lehetőségeit pedig a mozgóképpel, színielőadásokkal és tenispálya létesítésével bővíti.

„...szombaton este volt egy másik bál is: az angyalföldi elmeegyetemintézetben. Itt jelmezbálat rendeztek az orvosok, ápolók és a bennlakó betegek. Volt kabaré előadás is, ahol különösen *Hacsek és Sajónak* volt nagy sikere. Műkedvelők játszották, *Sajó* megszemélyesítője az egyik ápolott egy előkelő bárói család sarja volt. Műsor után tánc következett, egy óráig gramofon mellett mulattak az angyalföldi ház demokratikus felfogású lakói.”²⁴

Fabinyi Rudolf váratlanul bekövetkező halála után 1936-tól *Zsakó* tölti be a lipótmezei intézetigazgatói állását. Kapcsolati hálójáról keveset tudunk. Lipótmezei elődje, *Fabinyi Rudolf* szintén a kolozsvári egyetemről indult, és ugyancsak Dicsőszentmártonban szerzett tapasztalatokat, mint *Zsakó*, sőt, az európai tanulmányutakon útítársak is voltak. Az angyalföldi jubileumi fotóalbum képein feltűnik vitéz *Zsakó Gyula* törvényszéki bíró, aki feltehetően *Zsakó István* testvére. Az angyalföldi Emlékönyvből (1933) kiderül, hogy az angyalföldi intézet helyiséget biztosított a trianoni döntés előtt még Pozsonyban és Kolozsváron tanszéket betöltő tanárok egyetemi előadásaihoz, s ezzel az intézet az orvosképzésbe is bekapcsolódott (ilyenkor a női osztály az irgalmas nővérek kíséretében „lerándult” Fótra). *Iványi* közlése szerint *Zsakónak* kiterjedt kapcsolata volt a vezető egyetemi tanárokkal, 1941-ben levelezésben állt *Szent-Györgyi Albert*tel, a szegedi egyetem rektorával.

A belügyminisztérium 1918-ig rendszeresen kért statisztikát az intézeti ápoltak adatairól, az

²³ *Zsakó István* életrajzát lánya leveléből (MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívuma), valamint *Dr. Iványi János* cikkéből (Orvosi Hetilap, 2006/34.) állítottam össze.

²⁴ Reggeli Újság, 1935. március 4. MTA PMGY archívuma, sajtógyűjtések albuma. A sajtógyűjtés albumaiból kiderül, hogy a Lipótmezőn évről évre *Salamon Béla* tette tiszteletét, ahol fellépésével az intézet lakóit, a pácienseket, az ápolókat és az orvosokat szórakoztatta. 50. születésnapját is Lipótmezőn ünnepelte, amelyről beszámoltak az újságok. A hírhez mellékelte képen *Fabinyi Rudolf* igazgató főorvos a lipótmezei közönség hálójának kifejezéséből ezüst cigarettatárcával ajándékozta meg *Salamon Bélát*.

adatszolgáltatást 1938-ban újra bevezetik. Ekkor Zsakó kimutatása szerint az ország 25 kórházában 6000 elmebetegét ápolták, és 6 családi ápolási telep működött. Lipótmezőn 2557 (!) beteget kezeltek. Iványi cikkéből kiderül, hogy Zsakó karrierjének felfelé ívelése mellett, mintha nem igazán érezné jól magát a posztján. 1940-ben, a második bécsi döntés után a szegedi egyetem Kolozsvárra költözött, s ekkor megpályázta a kolozsvári Ideg- és Elmeklinika igazgatói állását, amelyet végül Miskolczy Dezső nyert el. A véskorszak történéseiről elmebetegügyi vonatkozásban még sok a megválaszolatlan kérdés. Iványi közlése szerint „a német hadvezetés kétszer is igénybe akarta venni az intézetet háborús céllal, ezt azonban Zsakónak sikerült kivédenie.” Végül a szovjet hadsereg vette igénybe, 1945-ben az intézetet a tatai Esterházy kastélyba és a svábhegyi Nagyszállóba költöztetik. Ezzel Zsakó pályafutása is véget ér. 1945. június 17-én az intézet igazoló bizottsága Zsakó nyugdíjazását rendelte el a kórház vezetésében tanúsított feltűnő erélytelensége miatt. „Bár a bizottság Zsakó Istvánt nem minősítette fasisztának vagy németbarátnak, 13 orosz sebesült felvétele körüli magatartását, valamint egy zsidó származású és nyíltan szovjetbarát asszony ügyének elintézésében való viselkedését tekintve abszolút elfogultságot látott bizonyítottan.”²⁵ 1946-ban a népjóléti tárca bizottsága Zsakó nyugdíjigényének elvesztését is kimondta. Ettől kezdve esetenként szakorvosi rendelőintézetekben, vagy igazságügyi szakértőként működhetett, és az akadémiai dokumentációs központban bibliográfiai és szolgáltatási dokumentátorként szerződéssel dolgozott. Halála előtt pontosan egy évvel, 1965. január 24-én kelt levelében így fordul hajdani kollégájához, a gyűjtemény akkori kezelőjéhez, Fekete Jánoshoz (a levelére írt választ, válaszokat nem ismerjük):

„Kettős célból kereslek fel. Egyik abból a kívánságomból adta az impulsust levelem küldésére, hogy a volt lipótmezei intézet 1944–45 évi történéseire visszapillantva, kritikai szemmel szeretném az eseményeket újra áttekinteni. Ugyanis nemcsak mások, de saját tevékenységem helyes, vagy helytelen voltát is taglalni szeretném. Ezért olyanok visszaemlékezésére vagyok kíváncsi, akik benne szerepeltek az ot-tani mindennapi életben, és a betegellátást irányították, vagy előmozdították. Igen hálás volnék, ha röviden összefoglalva körvonaloznád tapasztalataidat. Mennyiben volt az előrelátás megfelelő, mit mulasztottunk el biztosítani, és miért nem tudtunk kellően felkészülni a bekövetkezett fordulatok tűrhető, vagy nehezen viselhető tényeivel szemben a szükséges munkásságot kifejezni. Ilyen kritikai visszaemlékezést Jó Jánostól is kértem, még Tokainak leírását és véleményét is fogom kérni.”²⁶

A családi ápolás intézménye – a dicsőszentmártoni évek emléke – egész életében Zsakó szívügye maradt, hagyatékából került a gyűjteménybe a belga modell, a híres gheeli kolónia prospektusa.²⁷ A harmincas években publikált cikkeiben a családi ápolás hozadékának a betegek felépülése mellett a falu egészségügy javulását látja és láttatja.²⁸ A hatvanas években, amikor a családi ápolás intézménye a faluszerkezet átalakulása következtében, valamint az elmeügyet politikailag is átszínező ideológiai nyomás alatt fokozatosan felmorzsolódott, hovatovább „kulák kizsákmányolásnak”²⁹ minősült, Zsakó a családi ápolás történetének megírásába kezd. Kutatómunkájához levélben kollégáktól kér pontos adatokat³⁰, s egy 1965-ben kelt kéziratában így fogalmaz: „...a zárt osztályon kifejlődő látszólagos elbutulásból kiszabadítva a teljesen ép elméjű környezet kiváló hatására a legtöbb

²⁵ Dr. Iványi János: Zsakó Istán elmeorvos és orvostörténész, Orvosi Hetilap, 2006/34.

²⁶ MTA PMGY archívuma

²⁷ Gheel. Colonie de l'état pour le traitement familial des affections mentales.

²⁸ Zsakó István: Az elmebetegek családi ápolása mint a falu egészségügy fejlesztési tényezője. Különnyomat, MTA PMGY archívuma. Népegészségügy, 1929/18–19.

²⁹ Bakonyi Péter: Térboly. Terápia. Stigma. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

³⁰ MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény

*elmebeteg visszanyeri a külvilág iránti érdeklődését és öntudatosan törekszik saját énjét megtalálni és nyugalmat, szeretetet, örömet, célt, életcélt, boldogulást keresni.*³¹

Zsakó 1936-os lipótmezei kinevezésével az elmeügyi múzeum nagyobb része is átkerült Lipótmezőre a harmincas évek végén. A múzeum működésében, addigi gyarapítási koncepciójában ez törést okozott. Az albumokba rendezett sajtógyűjtések és a fényképes tablók készítésének folytonossága megszakad, és ezért is tűnik ki jelentőségében az Angyalföldön a harmincas évek első felében felhalmozott és rendszerezett fotó- és sajtóanyag. A cezúra oka lehet a költözés, majd a háború éveiben az intézeti feladatok prioritásának értelemszerű átrendeződése, a túlszűfolttság, az üldözések, az orvos- és ápolóhiány, valamint a két gyűjtemény összeillesztésével a kétféle gyűjteményezési és rendszerezési (Lipótmezőn Nyíró Gyula a felelőse) koncepció összeütközése is.

Zsakó új arculatot adott az angyalföldi gyűjteménynek, ez a profil azonban magáról a gyűjteményező látásmódjáról is sokat elárul. Zsakónak környezete és lehetőségei viszonylatában roppant nagy tervei voltak. Képzelnék el, hogy a rendőrségi beszállítások végállomásaként elhíresült, a budapesti lakosságból idegenkedést kiváltó és a szegénységgel folyamatosan küszködő elmeegógyintézetben az igazgató egy olyan elmeügyi múzeumot képzel el, amely reprezentálja a „*psychiatria minden ágát*”, és a „*psychiatriával határos területeket*”.³² Zsakó elképzelése azonban nem volt légvár, külföldi tanulmányúttjai tapasztalatát összegezte a szó pozitív értelmében vett víziójában, illetve a már több évtizede, az orvosi szobákban gyarapodó angyalföldi gyűjtemény hivatalos megnyitása lehetőséget adott a külföldi utakon fogant felismerései kibontakoztatására. Az Orvosi Hetilap Jó Jánossal közösen jegyzett írásában, Zsakó a Reggio Emilia-i San Lazzaro elmeegógyintézetet

emeli ki, mint amelyik 2400 koponyából álló impozáns antropológiai gyűjteményével rendkívüli hatást gyakorolt rá. Bár az anatómiai és antropológiai gyűjtések, valamint a kezeltek készíttette rajzok és tárgyak rendszerint a pszichiátriai gyűjtemények részét képezték, e cikk orvos-szerzői hiányolják a diszciplína öndokumentációját, a pszichiátria-történeti adatgyűjtést. Ugyanebben a tanulmányban az angyalföldi gyűjtemény mennyiségében is jelentős, már említett tárgycsoportjáról, a betegektől elkobzott bántalmazó és önsértő eszközökről is részletes leírást kapunk. Az esetleírások a cseppet sem veszélytelen elmebeteg-ápolói feladatokba engednek betekintést. Majd a múzeum tervezett és részben már létező dokumentációs anyagának bemutatása következik: grafológiai gyűjtemény, a „*psychiatria és a magyar elmeügy*” története, a betegekről és az épületről összeállított fényképalbumok, más elmeegógyintézetekre vonatkozó éves jelentések, valamint a családi ápolás intézményének kutatásához tartozó „*lemezek*”. A jubileumi évkönyv múzeumról szóló fejezete – Jó János tollából – megerősíti és egyben ki is bővíti e koncepciót.³³ A művészet és elmebaj témaköréhez kapcsolódó fotóalbummal (műalkotások fényképmásolatai), az öröklés- és elfajulás-kutatás fényképes dokumentumaival (óriás- és törpenövés, pigmenthiányos tünetek orvosi fényképei) bővült az anyag, s következő lépésként már a magyar elmeorvosok teljes bibliográfiájának összeállítását tervezik.³⁴ Zsakó pragmatizmusa – ami az intézeti élet szabályozásában és az intézet jó hírének vigyázásában mutatkozott meg – a dokumentálás és archívum-építés szenvedélyével párosult.

Zsakó lényének e kettősége a gyűjteménybe – feltehetően halála után – került vázlatfüzetéből is kiviláglik. Az anatómiailag kissé elnagyolt neuropatológiai metszetek, a patológiás fiziológiai elváltozásokat ábrázoló rajzok és *Zichy*

³¹ idézi Iványi János, In: Dr. Iványi János: Zsakó István elmeegógyász és orvostörténész, Orvosi Hetilap, 2006/34.

³² A Budapest-angyalföldi elme és ideggyógyintézet múzeuma. Orvosi Hetilap, 1931.24.sz. 629–634.

³³ Jó János: Intézeti múzeumunk fejlődése. In: Dr. Zsakó István (szerk.): A budapesti Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet emlékkönyve 1833–1933. Budapest, 1933.

³⁴ Ezt össze is állították. Zsakó István – Jó János: Magyar ideg- és elmeorvosi bibliographia 1831–1935 években.

Mihály, Bruegel, Rethel, Van Gogh képeiről készített tollrajzok, középkori flagelláns ábrázolások, ókori gyógyító helyek, Charcot hisztéria-színházából ismert, görcsbe ránduló és ívbe feszülő hisztériák ábrázolásának (Paul Richer rajzai után) másolatai váltják egymást. A füzet utolsó lapjáról Joseph Babinski és Paul Julius Möbius portréja tekint ránk. A rajzok füzére egyrészt arról a szemléletről tanúskodik, amely Charcot és Freud munkáját is jellemezte: az akkor már neurológiai tünet-együttesként leírható betegségeket kultúrtörténeti távlatokba helyezi, a művészettörténeti képhagyományt mozgósítja a betegségek időbeli kiterjesztéséhez. Ami sajátos benne, az a mikro- és makroképek változtatása, az emberi testbe hatoló mikroszkopikus, és a kultúrtörténeti távlatokban értelmet nyerő, századokat összekötő képek változtatása. Rajzolója perspektívaváltó adottságáról tanúskodik, ami a pszichiátria öndokumentációját és az intézeti önreprezentációt

fontosnak tartó, önreflexív elmeorvos esetében nem meglepő. Ugyanakkor a rajzok e füzére, vagy inkább montázsja a biológiai determináció tanát elfogadó, a pszichoanalízistől elzárkózó³⁵, ám a megmagyarázhatatlan, rejtélyes emberi viselkedéseket fürkésző és megértő elmeorvos szemléletének ambivalenciáját is feltárja.

Zsakó rajzkészségét a gyűjtemény-gyarápításhoz is kamatoztatta, pszichiátria-történeti vonatkozású képekről készített másolatai ma is megtekinthetők. Egy látens művészi vénával megáldott neurológus-elmeorvos, aki munkájába adott esetben kanalizálja is ezt az érzékenységet, vagy elfojtott ambícióját, akárcsak Charcot.³⁶ Zsakó pályáíve következetes, hiszen fiatal neurológus-elmeorvosként a szemmozgató idegekkel, a látóidegek patológiájával, a látás, az érzékelés zavaraiával is foglalkozott. A vizuálisan észlelhető tünetek, finom különbségek észlelésében remeklő, eltárgyasító tekintet pedig mind az orvosi, mind a képzőművészi látás-

³⁵ Újság, 1934. május 20. Ószinte beszélgetés az angyalföldi elmeorvosintézetben Zsakó István dr. igazgató-főorvossal (Vándor Kálmán interjúja) „Az érdeklődés, mely az újságírókat az élőlhalottak birodalmába viszi, sokrétű. Itt vannak az újsághírek, amelyek minduntalan megjelennek, s azt adják hírül, hogy ebben vagy abban az elmeorvosintézetben hirtelen meghalt egy beteg, s a halált az ápolószemélyzettel hozzák kapcsolatba. Azután itt vannak a pszichoanalitikusok meg-megújuló támadásai a „Sárga házak”, a zárt intézetek ellen. Végezetül az utcán járnak embertársaink, járunk mi magunk százezren, akik egészségesnek tudjuk magunkat, holott csak egy kívülről szemlélő tudja megmondani, hogy magunkban beszélünk, hevesen gesztikulálunk, a szemünk vészesen csillog, máskor pedig kóros apáthiával vágunk át az úttesten és nem látjuk, észre sem vesszük az autók, villamosok képében száguldó halált. Ezek mi vagyunk, 1934-es emberek, a gond és kenyér félőrültjei.” (...) Zsakó: A gazdasági válság és a háború nem szaporította az elmebeteg számát, az intézetek lakóit viszont igen. Akiket eddig családi körben ápoltak, már nem tudják ellátni, a venereás betegségek következtében pedig a paralitikusok száma megnövekedett, korábban veszik észre a tüneteket, így korábban kerülnek intézeti kezelésbe. „A Freud-féle pszichoanalízis – mondja Zsakó – nem kedvelt a mai komolyan tudományos elmeorvosok előtt. Pszichoanalízis egyébként volt már háromezer esztendővel ezelőtt is. Akkor is kutatták, hogy az elme megbetegedéseit milyen konfliktusok idézik elő. Azonban Freud és különösen tanítványa, túlzásokba mentek.” Zsakó nem vonja kétségbe eredményeit, „De amit ők tudnak gyógyítani, az tulajdonképpen nem is az elme-, hanem az ideggyógyászat körébe tartozik.” Zsakó az intézet bürokratizációját visszautasítja, alig fordul elő, hogy megszökik valaki. A kaszárnyaszerűség tényleg bajos, ám a több kis intézet és a családi kezelés anyagi határokba ütközik. A betegek nagy százaléka nem is kíváncsi a vissza az életbe, itt biztosított megélhetésük. A zárt intézetek elleni ellenszenv nem indokolható, azok beszélnek ellene, akik nem ismerik a valós helyzetet. – mondja Zsakó. „És meggyógyulnak itt?” – kérdezi az újságíró. „Egyetlen betegre sem lehet kimondani az ítéletet, hogy gyógyíthatatlan.” Újságíró: „Hollós István írta le a magukba vonulók eseteit, akiknek, a pszichoanalitikusok szerint is, árt az intézeti kezelés.” „Ha a pszichoanalitikusok az ilyen betegek gyógyítását átveszik tőlünk, nagyon fogunk örülni. De ahol egyszer már pszichózis fejlődött ki, ott sem mi, sem ők nem tudnak segíteni. Legfeljebb valamiképp a munka-terápia. Mi sem vagyunk istenek, csak emberek, akiknek véges a tudománya.” Az intézeti kezelés szörnyű bélyegéről Zsakó: „Itt talán az a hiba, hogy az intézet és a társadalom között nincs meg az a szerv, mely a gyógyultakat az intézetből közvetlenül vissza az életbe. Amely elhelyezné, munkához juttatná őket. Olyan kérdések ezek, melyeket még meg kell oldani, mert ismétlem, egyetlen betegre sem lehet kimondani, hogy gyógyíthatatlan. Csak esetleg tizenöt évi kezelés után gyógyul. A beteget szeretni kell!”

³⁶ Christopher G Goetz MD: Visual Art in the Neurologic Career of Jean-Martin Charcot, Archives of Neurology, Vol 48, April, 1991.

módban tetten érhető. A füzetet záró *Babinski* portré elgondolkodtató adalék lehet a korszak elmeorvosi szemléletének megértéséhez. Nem tudjuk, hogy *Babinski* pontosan miért volt fontos *Zsakó* számára, ahogy *Zsakó* frontszolgálatáról sincsenek adataink, kitüntetései kivéve. Egyáltalán, milyen feladatokat láthatott el *Zsakó* – mint elmeorvos – a frontszolgálaton? A katonai pszichiátria történetéből tudjuk, hogy a Nagy Háború alatt a gránátsokkot kapott, neuraszténias katonák kezelésében a villanykezelés dominált a Monarchia jól felépített, erősen hierarchizált katonai egészségügyében is.³⁷ *Joseph Babinski* egyik tanítványának, *André Bretonnak*, a szürrealizmus pápájának pszichiátria ellenes lázadásából kiderül, hogy a francia *Babinski* arról az elektromos terápiáról híresült el, amely után a lövészárkokban sokkot kapott, jobbára hisztériás tüneteket produkáló, ám sokszor szimulánsnak tartott katonákat a pusztulással fenyegető frontvonalba visszahajtották.³⁸

Ugyancsak *Zsakó*hoz köthető egy másik figyelemre méltó, talán a húszas évek végén, vagy a harmincas évek első felében összeállított album (nem tudjuk pontosan datálni). A képes hirdetések gyűjtését a sugalmazás, a szuggeszció működésének vizsgálatához állították –, illetve az ápoltakat is bevonva a munkába – állították össze az intézetben. A vizuális nyelv, a reklámok képi világának manipulatív ereje, ugyancsak nehezen megragadható hatékonyságuk kérdése foglalkoztatta *Zsakót* és kollégáit. E kutatásnak azonban csak e forrásgyűjtése maradt ránk, és egy olyan, a kérdéskörbe illeszkedő kézirat, amelynek viszont képes forrásanyaga hiányzik. E vonatkozó szövegben *Zsakó* ki-mondottan a gyógyszerhirdetéseket veszi górcső

alá, kiemelve a századokon átívelő ábrázolás-típusokat: a fájdalomcsillapítók *Laookonját* és az altatók *alvó Vénuszát*. A szuggeszció – mint téma és terminus – a tízes és húszas években feltűnik művészeti és pszichológiai tárgyú írásokban, művészeti írók, pszichoanalitikusok és pszichiáterek körében, például *Csáth Géza* írásaiban.³⁹ Időközben sokszor elismételt frázis és elkoptatott „varázsszó” is vált belőle, *Hevesy Iván* az expresszionizmus leírásánál viszi már-már komikusan túlzásba. A húszas évek elején, az új művészeti irányzatok népszerűsítésére írt könyvének „hiányosságai” magára is zúdította a tekintélyes művészettörténész, *Fülep Lajos* haragját.⁴⁰

„Hevesy alaposan ismeri a futurista, kubista, expresszionista és egyébista irányokat, tudja, kik, mikor, mit és hogyan festettek, szobrászoltak stb. A baj ott kezdődik, mikor a lelkiismeretes connoisseur átmegegy elméleti részre, és való-sággal orgiát ül ott, ahol proféciaígek rugaszko-dik kultúránk végéről, s a jövő művészetéről. Szóval, mikor felülkerekedik a műkedvelő, aki olvasta Spenglert és képtelen megmaradni földadatánál, hanem néhány oldalon elintézi a nagymindenséget. (Egyáltalán sok galibát csinált már ez a Spengler.) (...) Az igazi dsungel a harmadik kötet anyaga. Sajnos, a pszichológizálás és általánosságok nem igazítanak el benne. Mert ha igaz az, hogy „expresszionisztikus minden kép, amiben többé-kevésbé hangsúlyozva van a szubjektív elem”, akkor hol lás-sam az erdtől a fát? – A „festészet jövőjéről” szóló fejezet végül igen kellemetlen önleplezés. Hevesy több biztonsággal beszél a jövőről, mint akármelyik matematikus a számairól.”

³⁷ *Erős Ferenc*: Kínzás vagy gyógyítás? Pszichiátria és pszichoanalízis az első világháborúban: A modern orvostudomány története napjainkig. Kötet: 2014/8.

³⁸ *Samantha Kavsky*: Max Ernst's Post-World War I Studies in Hysteria

³⁹ MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény, *Zsakó István*-mappa. *Moravcsik Ernő Emil* Charcot-fordításai, a sugalmazás tárgykörében végzett kutatásai a magyar pszichiátriai és pszichológusi életben megkerülhetetlen, így *Zsakó* szemlélete alakulásában is fontos elem lehetett. *Hölzel Albin*, Lipótmézőn élő szobrász és oltárkészítő *Moravcsikot* félprofilban ábrázoló fehérmárvány reliefsje az MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjteményben található, 49x43 cm, a hátoldalán jelzett és datált: *Hölzel Albin szobrászművész, IV.17. 1930.*, leltári száma: 91.41 *Csáth Géza*: Az elmebetegség általános pszichológiája. In: *Csáth Géza*: Egy elmebeteg nő naplója. Összegyűjtött elmeorvosi tanulmányok, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1998.

⁴⁰ *Fülep Lajos*: Műkedvelők bővedje. In: *Ars Una*, 1923, december.

Tekintsünk el most attól, hogy a két háború közötti művészettörténész társadalomban – ahol számon kérték mind a módszertani fegyelmet, mind a művészetelméleti felkészültséget, valamint érzékenyek voltak a tárgyválasztásra és az elokvenciára egyaránt – *Hevesy Iván* személyét illetően egyöntetűnek látszik a lesújtó vélemény – „primitív”⁴¹ – és időzzünk még el *Fülep* már idézett recenziójánál. Ebben ugyanis egy másik „műkedvelő”, *Lehel Ferenc* is megkapja beosztását.

„Lehel Ferenc megint egészen más típus. Ő nem az izmusokról általában beszél, hanem egyes festőkről – de mindegyik könyvébe sző bele „elméletet” ő is. (...) „Elméleti fejtegetések” nélkül ugyanis ő sem lehet el, bár nem tudja hova tenni őket. Sajnos, ezekben az „elméleti fejtegetésekben” nincs semmi köszönet. Jobb volna, ha nem volnának. Mert amúgy Lehel egész kellemes elbeszélő, aki valóságos novellákat kanyarít ki – ha nem tudnók, hogy éltek, akikről ír, csakugyan azt hihetnők, hogy merőben kitalált novella-alakok. Sajnos, a műkedvelősi ezen a téren is elragadja s Cézannek még az életrajzát is tudatosan és önkényesen átadatálja a novella kedvéért. Általában már maga az, hogy Cézannehoz nyúl, elárulja az önkritika hiányát. – Elemében akkor van, mikor olyan festőknek, mint Gulácsy és Csontváry, furcsaságait rajzolja, kedvesen és frissen, bursikóz modorban, de persze, olykor itt is túl lö a célon, mintha azt gondolná: „bolondokról írok, bolondozhatok.” De akárhogy is, jó, hogy ezek a visszaemlékezések föl vannak jegyezve. S ha csak emlékezések volnának, nagyon jó volna. Valósággal pirulásra késztet azonban, mikor egész korszakot egy szóval intéz el, ami nagyon megtetszett neki. Schizofréniás! C'est le mot. Csizmadia és kéjgáz.”

Az idegesség és a neuraszténia fogalomköre a századfordulón és a huszadik század elején nemcsak a korszak (orvosi) tudományosságá-

ban, hanem az irodalomban (*Csáth Géza*, *Kosztolányi Dezső*, *Karinthy Frigyes*, *Szilágyi Géza*) és a közgondolkodásban is elterjedt.⁴² A téboly, a tudathasadás, az irányíthatatlan erőknek kitett megszállottság a két világháború közötti publicisztikában markánsan megjelenik, tematizálva a Nagy Háború traumatizáló eseményeit és neurózisokat előidéző következményeit, felfigyelve az utcán magukban mormoló és gesztikuláló emberekre, összefüggésbe hozva ezeket az elkészerítő nagyvárosi tapasztalatokat az újabb vést jósló politikai és közéleti történések örjítő hatásával.

„Amikor ennek a rejtélyes jelenségnek keressük a magyarázatát, a leghelyesebb, ha Henry Larwick angol statisztikus adatai nyomán indulunk el. Larwick kimutatja, hogy 1850-ben Európában 535 emberre jutott egy örült, 1897-ben 312-re, viszont 1932-ben már 144 ember között van egy elmebajos. Az angol statisztikus ezen az alapon kiszámítja, hogy ha az örültség ebben az arányban fokozódik, 1977-ben minden századik ember örült lesz és 212 év múlva egész Európában nem lesz többé épelméjű ember.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: nem optimista-e Larwick kalkulációja? Az utolsó évek tendenciája mindenesetre azt mutatja, hogy a folyamat tempója napról-napra gyorsul. Néha egyenesen azt érzi az ember, hogy percek kérdése...”⁴³

A téboly, az örület, a démoni (például a „fehér méreg” csempészei, a kokain-démonok) a bulvársajtóban és a publicisztikában éppen az aktuális események miatt elterjedt frázisok voltak. A határaitra kényes művészettörténeti diszciplína művelői azonban viszolyogtak a nyegle általánosításoktól, a pszichiátriai, vagy pszichológiai szakkifejezések módszertant gazdagító használata nem jellemző. Nem foglalkoztak a pszichotikus állapotok és a stiláris jegyek összefüggéseivel, s kevés kivételtől eltekintve a tu-

⁴¹ „Milyen kár, hogy titeket ki fognak irtani” – *Zádor Annával Tímár Árpád* beszélget. *Enigma*, 2009/58. 36–37.

⁴² *Kovács Ferenc Dávid*: Kosztolányi és a századforduló neuraszténia-kultusza, *Iskolakultúra* 2011/8–9.

⁴³ *Zsolt Béla*: Európa megőrül? Újság, 1934, május, MTA PMGY archívuma, sajtógyűjtések albuma.

dataless vizuális kifejeződése (*Gombosi György* rajzgyűjteménye és a pszichoanalízistől érintett módszertana), vagy az eksztázis és a pszichotikus állapotok – mint inspiráló formaképző erők – a jelen művészetében nem hatották meg őket. A diszciplína művelői zárkóztan őrizték tudományos függetlenségüket, s közben a mindennapok nyomora és rettegése, annak a társadalomnak a tébolyító valósága és vesztesége rohanó tempója, amely ha privát életüket fel is dülta, vagy nehezítette és ellehetetlenítette karrierjüket, szakmukjukba (önvédelemből) nem szivárgott be. A szélesebb közönség figyelmét is megragadó népszerűsítő szerzőktől, akik hangvételükben és témaválasztásukban a kor emberének érzelmvilágára is hatottak, elhatárolódtak. Így azonban a művészettörténeti hivatás elismert művelői a haladóbb művészeket sem vehették védelmükbe kellő hatáskorral, ellenben a bulvársajtó vulgáris cikkei, vagy az ideológiai is elhajló, a kormány kedvében járó műkritika eredményesen tobzódott. Hiszen ez utóbbiak viszont nem fukarkodtak a modernizmus és a progresszív művek lejárására bevetett medikalizáló metaforákkal, a pszichiátriai kezeltek és a modern művészek munkáinak az *Entartete Kunst* (Elfajzott művészet, München, 1937) segerszemléjének akaratlanul is „megágyazó”, élcelődő hangvételű összehasonlításával.⁴⁴

Az elmeorvoslás és a művészeti emlékeket gyűjtő, leíró és rendszerbe foglaló diszciplína egymástól elszigetelten létezett, így a vizualitás eszközeit használó, a vizuális nyomokat (tüneteket) olvasó, a képhagyományra is figyelő néhány magyar elmeorvos látásmódjához inkább az irodalomban találunk analógiákat. A *Jean Martin Charcot* és *Paul Richer* albumából diadalútjára induló *Bruegel* kép, a *Vitustánc*, nemcsak az angyalföldi elmeügyi múzeum pszichiátria-történeti szekciójában tér vissza egy páciens másolatában (elveszett, fénykép tanúskodik róla), felajzotta az elmeorvosi fantáziát is.

Zsakó lerajzolta vázlatfüzetébe, de nem torpant meg a *Charcot*-tól és *Holländertől* átvett példánál: a megmagyarázhatatlan őrzöngések, a tömeges és fékezhetetlen eksztázisok démoni jelenetének képeit *Arany János* balladáiból, *Zichy Mihály* illusztrációiból is begyűjtötte. A deviancia és a perverzió (orvosi) területére utalt jelenségek bármennyire is meghökkentöek, *Szilágyi Géza* novelláskötete *Vitustánc* (!) címmel kortünetként, a modern lélek torzulásaként állítja elénk ezen elhajlásokat. A 19. század utolsó harmadában született és szocializálódott *Zsakó* és *Szilágyi* nemcsak az eltévelyedések, a testi tüneteket produkáló lelki bajok, illetve elmebetegségek felmutatásában osztoznak, hanem módszerük, a látás érzékébe vetett bizalmuk is hasonlóságot mutat, annak ellenére, hogy az irodalmár (*Ferenczi Sándor* barátjaként és pácienseként is) meghitt viszonyban volt a pszichoanalízissel és a freudista mozgalommal.⁴⁵ Az emberi testnek a látással letapogatható, tünetként azonosítható elváltozásai az intézeti elmeorvos diagnosztikai eljárásában és a modern társadalom betegségeit diagnosztizáló író olvasatában válnak jelentéssé nyomokká. Ám míg az elmeorvos hivatásszerűen tudomásul veszi, sőt, kultúrtörténeti keretbe helyezi a patológiás elváltozásokat, az író moralizál, s a lelki betegségeket a modern lélek deformációival, a képmutatás kikényszerítette szélhámostaggal, érzékletlenséggel, fösvénységgel és az árulással hozza összefüggésbe. A vizuálisan feltárulkozó testi tüneteket, mint nyomokat olvasó, a századforduló tudományos paradigmájába (például a morrellianus művészettörténeti stíluskritika) illeszthető módszer és látásmód hasonlósága mellett, azonban különbözik a tébolyító erők között elferdült léleknek görbetükröt tartó, társadalomkritikus író és a pácienssel személyes kapcsolatban lévő elmeorvos percepciója. Figyelemreméltó, hogy a pszichoanalízistől egyébként hátrózottan elzárkózó elmeorvos a betegségek-

⁴⁴ Az 1927-ben indult Magyar Képzőművészetben *Gyöngyösi Nándor Vaszary János* festészetét morfinista művészetként, az egyetlen óriási pravazfecskenő metaforájával írja le, s élvezettel stigmatizál kora pszichológizáló leleményeit felhasználva. *Gyöngyösi Nándor dr.: Morfinista művészet. A korszerűség és Vaszary János kiállítása*. In.: Képzőművészet, 1930/március, 59–60.

⁴⁵ *Szilágyi Géza* e sajátos látásmódját *Havasréti József* elemzi. *Havasréti József: Vitustánc*. Szilágyi Géza írásairól. *Thalassa*, (19) 2008, 4:43–61 (47–48)

kel, pontosabban a beteg emberekkel kialakított viszonyában Csáth Géza és Karinthy Frigyes fel-fogásához áll közelebb, miszerint a tébolyt egy olyan állapotként értik, amelyet a lélek védekezése, öngyógyítási mechanizmusa idéz elő. A betegeket szeretni kell – írta Zsakó.

A múzeum fényképes albumai és tablói

A fényképalbumok és tablók összeállításában megnyilatkozó gyűjtési és archiválási szenvedély ellenére a fényképek elkészítésének körülményeiről, az orvosi szándékokról és a technikai felszereltségről nincsenek adataink. Nem tudjuk, hogy kik fényképeztek és, hogy létezett-e fotólabor az intézetben. Valószínű, hiszen számos elmebetegintézet felszereltségéhez ez hozzátartozott, és az angyalföldi intézetben az orvosi laboratórium, a röntgenszoba, a könyvtár és az ápoló személyzet lakrészével mellett az ápoltak foglalkoztatására és az önellátás elősegítésére könyvkötő-, szabó-, cipész- és asztalosműhely is berendeztek, vagyis egy fotólabor felszereltsége nem ütközhetett különösebb nehézségekbe.

A fennmaradt fényképek egyfelől zavarba ejtően sokatmondóak, lévén minden fénykép

eleve etnográfiai, vagyis információt tartalmaz már a képeken szereplők megjelenése, viselete és környezete is, másfelől nyugtalanítóan szűkszavúak, éppen a készítés körülményeinek feledésbe merülésével. Leginkább más pszichiátriai múzeumok fényképtárával összehasonlítva bírhatók szóra. Mivel a régi kórrajzok és a betegfelvételi könyvek nem hozzáférhetőek, szórva-nyosan fellelhető másolataikból tudjuk, hogy a kezeltokről az intézetbe érkezéskor készítettek fényképet. A semleges háttér előtti *en face* képek leginkább a rabosító fényképekkel állíthatók párhuzamba, bár készítésük módja technikailag kevésbé kötött.⁴⁶ A magyarországi gyakorlatban már a század elején meghonosodó, az azonosítást szolgáló rendőrségi fotóhasználattal való párhuzam sok mindent elárul.⁴⁷ Valószínű, hogy a túlszűfolt elmebetegintézetekben e képek ténylegesen segítettek a betegek nyilvántartását, egy várhatóan újabb beszállítás esetén az azonosítást. Ugyanakkor a pszichiátriai kezelték kriminalizálásáról is árulkodnak. A londoni Bethlem levéltári anyagával összehasonlítva, ahol az 1890-es évektől már nem készítettek személyi azonosító fényképet az ápoltakról, főleg nem törvény szavatolta jogaik megsértésével (Lunatic Act), a lipótmizei és az angyalföldi

⁴⁶ John Tagg: A Means of Surveillance: The Photograph as Evidence in Law. In: The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories, 1988. E tanulmány egy részlete a Fotóművészet 2013/3. számában magyarul is olvasható. John Tagg: Bizonyíték, igazság és rend: fotónyilvántartások és a fejlődő állam. (Ford.: Kemenesi Zsuzsanna) 74–76.

⁴⁷ Bogdán Melinda: A rabosító fénykép http://bfl.archivportal.hu/id-691-bogdan_melinda_rabosito_fenykep.html

intézetben a két világháború közötti időszakban még mindig bejáratott gyakorlat volt az ápoltak fényképezőgép elé állítása. Egy búcsúajándékként összeállított fotóalbumból kiderül, hogy Lipótmezőn 1929-ben is létezett még az intézeti adminisztrációnak ez a módja.⁴⁸ Ez azonban nem az intézeti elmeorvosok atyáskodó szemléletének, sokkal inkább a körülmények, a differenciálatlan és reformokra szoruló elmebeteg-ellátás kényszerítő hatásának tudható be. Ugyanazon intézetbe érkeztek a szenvedélybetegek (alkoholbetegek és az „elme-gyógyintézetek arisztokratái”, a morfinisták), a kriminál-pszichiátria hatáskörébe utalandó páciensek, az epileptikusok és paralitikusok. *Oláh Gusztáv* 1933-ban, az elmeorvosok egyesületének jubileumi ülésén tartott előadásában, ahol újra felszólalt az elmebetegügy törvényhozási anomáliái, a betegek érdekeit sértő hatósági igazolvány, az intézeti páciensek kriminalizálása ellen, így fogalmaz: „A pszichiáterektől való irtózás, a társadalomnak az elmei gyógyintézetektől való félelme és a túlhajlott szabadság feszélyezése nyilvánul meg az összes külföldi és belföldi törvényekben.”⁴⁹

A fotóanyag európai összehasonlításban is rendkívüli, leginkább sokszínűsége tekintetében: betegek arcképeit őrző albumok, törpék albuma és tablója, intézeti helyszínek és életképek albuma, jubileumi ünnepek díszalbuma, és a múzeumi elrendezést és a gyűjteményezés koncepcióját reprezentáló fotóalbum. A múzeumi album enteriőr képein látható, hogy a múzeumban sokkal több fénykép-tabló és album kapott helyet, mint ami mára megmaradt. Ezek az albumok, az anyagukban romlandó, ám lenyűgöző részletgazdagsággal kidolgozott kenyérbélszobrok sorsában osztozva tönkrementek és elvesztek. Az archívum anyagát a londoni Bethlem-kórház levéltárában őrzött betegfelvételi könyvekkel összehasonlítva feltűnő az angyalföldi fényképekhez társítható személyes adatok hiánya, illetve míg a londoni archívumban az orvosi adminisztráció dokumentumai vannak meg hiánytalanul, nálunk épp ez hiány-

zik. A kórlapok és a betegfelvételi könyvek az egészségügyi ágazatban maradtak, ám a történeti része már az OPNI felszámolásakor is hiányos volt. A kezelték fényképét és nevüket tartalmazó fotóalbum feltehetően az elmeorvosi és ápolóképzésben kapott szerepet. Mint már szó volt róla, az intézetekben oktatás is folyt, s a Bethlem archívumában őrzött hasonló albumban fennmaradt orvosi levél az ilyen típusú albumok oktatási segédeszköz funkcióját támasztja alá. Az összehasonlító elemzésben válnak beszédessé a kezeltékről készített képtípusok, illetve bizonyos típusú képek hiánya. A magyar anyagban nincsenek a betegekről készült portrészzerű fényképek. A 19. század második felétől a gyógyíthatónak feltételezett („presumed curable”), a képzett szakmunkás és a középosztály fogadására berendezkedett Bethlemben *Henry Hering* viktoriánus fényképész készített fotóportrékat (felkérésre), amelyek azzal együtt, hogy a Bethlem új arculatát és misszióját hivatottak reprezentálni, a betegek szuverenitásának kinyilvánítására is alkalmasak voltak. Az ápoltak saját ruházatukban, személyes tárgyaikkal, vagy foglalkozásukat megjelenítő eszközökkel, a nézőtől illő távolságot tartva lépnek a kamera elé. *Dr. Hugh Welch Diamond*, a fotográfusként is aktív angol pszichiáter az 1850-es évektől a fényképet (és a porté-rajzolás) a terápiában is alkalmazta: a betegség lefolyásának több fázisában készített 'előtte és utána' fényképeit a pácienseknek is megmutatta, bátorítva őket a javulás fényképen rögzített „bizonyítékával”. A pszichiátriai kutatások érdekében a szomatikus tüneteket, a fiziognómiai elváltozásokat rögzítő, vagyis az embereket kizárólag betegségük állapotában megörökítő angyalföldi fényképekhez nincsenek olyan adatok, amelyek keresztül az intézetben esetenként több évtizedig élő ápoltakhoz közelebb kerülhetnénk, civil életük megszűnt, identitásuk az intézeti élet során a szó szoros értelmében elveszett. Még inkább jelentőségteljessé válik ez a hiány, ha felidézünk, hogy a támadófegyverekhez társítható eseteleírásokat viszont milyen ele-

⁴⁸ A Nép, 1922. október 3. Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Levéltára, Oláh Gusztáv fond.

⁴⁹ Pesti Hírlap, 1933. június 4. MTA Pszichiátriai Művészeti Gyűjtemény archívuma, sajtógyűjtések 1931–1935.

venen ecsetelték az orvosok. Ugyanígy az öröklés- és elfajulás-kutatás, valamint a családi ápolás intézményéről informáló fényképek is szórványosak és „szótlanok”, a készítési kontextusukat elvesztő képi zárványok. Szerencsére az archívumban őrzött orvosi publikációk a családi ápolás témakörében, illetve a sajtógyűjtések albumaiban fellelhető cikkek némi kiegészítéssel szolgálnak egy-egy fényképes tablóhoz, vagy albumhoz. Így alkothatunk némi fogalmat a törpenövésűekre irányuló elmeorvosi figyelem mibenlétéről, illetve annak szenzációs média-reprezentációjáról.

„Amióta a Vértő porond című cirkuszfilm bejárta az amerikai, majd az európai filmszínházakat, a nagyközönség érdeklődését világszerte fölkelte egy csodálatosan érdekes világ, a liliputi emberkéek kulisszák mögötti élete. (...) Amerika egyik legnagyobb lapja, a New York Herald két főriporterét küldte ki, hogy tanulmányozzák a törpéket, és tapasztalataikról számoljanak be lapjuknak. (...) Az egyik cikkben azt írják, hogy a legszebb és legtehetségesebb liliputi emberkéek Magyarországról kerülnek ki, ahol Borsod, Pest, Nógrád megyékben, valamint a Tiszavidéken sok törpe él. (...) magyar orvosi köröket éppúgy érdekli a liliputi emberkéek élete, mint külföldi kollégáikat, sőt nekik még több alkalmuk van a pszichoanalitikai és egyéb tudományos kísérletekre, mert Budapestnek állandó törpe színháza van, a Liliputi Falu, ahol 26 törpe művész működik. Pár nappal ezelőtt több ismert idegyógyász kereste fel a pesti törpeszínház tagjait városligeti otthonukban és arra kérték Gerencsér József igazgatót, engedje meg, hogy valamelyik nap az angyalföldi elmeógyógyintézet igazgatója és orvosi kara tudományos kísérleteket végezhesen a törpékkel. Az igazgató belement a dolgozóba és tegnap, hétfőn délelőtt 11 órakor megtörtént a Budapesten ez ideig egyedülálló érdekes vizsgálat. (...) Először pontosan kikérdezték a kis művészek származási adatait, különös

súlyt helyezve az édesanya korára, testalkatára és egészségi körülményeire. Ezután különböző orvosi készülékekkel az agyberendezésüket vizsgálták meg. Egy kis készüléket helyeztek a törpék fülébe, mialatt az orvosok a tenyerükbe fektették a társulat tagjainak fejét és az agy táján érintették őket. Több általános műveltségre vonatkozó kérdés után az orvostudományt leginkább érdeklő probléma került sorra. A törpék szexuális élete. Nagy érdeklődéssel fogadták Gáspár Jucika szubrett és Homonnay Pál bonviván eljegyzésének a hírért és hozzájuk volt a legtöbb kérdésük. A kiszivárgott hírek szerint a Liliputi Falu törpéit igen tanulékony, megfelelő intelligenciával bíró egyéneknek találták, akiknek kis termetük dacára szívós szervezetük van és valamennyien kitűnő egészségi állapotnak örvendenek. (...) Értesülésünk szerint a közeljövőben más híres orvosprofesszorok is foglalkoznak majd a pesti törpékkel.⁵⁰

Ha voltak is az öröklés- és elfajulás-kutatáshoz kapcsolódó, rendszerezett fényképes tablók és albumok, mára elvesztek. Hajdani létezésüket valószínűsíti, hogy a tollforgató, publicisztikájukon keresztül a közéleti kérdésekben is hangadó írók mellett, egyesületükön keresztül az elmeorvosok is kivették részüket olyan törvénytervezetek előkészítésében, mint a vérbaj terjedésének megakadályozására kidolgozott kötelező orvosi vizsgálat a házasulandó párok számára (Lex Veneris), vagy a sterilizálás kérdésének napirendre tűzése az elmebetegségek és az alkoholbetegség vélt átörökítésének visszaszorítására. Az 1931–1935 között aktív sajtószemlézésükben (elmeügyi hírek albumai) az intézeti orvosok begyűjtötték a pro és kontra érveket soroló cikkeket. A tekintélyes pszichiáter Schaffer Károly óvatosságra intő cikke mellett megtaláljuk a publicisztikájukon keresztül is ismert neves írók véleményét. Karinthy Frigyes szókimondó, az olvasót a nemzetiszocialista ideológiával szembeesítő karcolatát⁵¹ és Zilahy Lajos távolságtartó (cinikus) okfejtését az eugenika és

⁵⁰ „Szenzációs orvosi kísérletezés az angyalföldi elmeógyógyintézetben. A liliputi emberkéek életkörülményeit, agyberendezésüket és szexuális viszonyait kutatják.” A Mai Nap, 1933. március 28.

⁵¹ Karinthy Frigyes: Kallikak Márton és k. családja, Pesti Napló, 1933. szeptember 12.

a világbéke összefüggéseiről.⁵² *Herczeg Ferenc* is megelevenedik egy tudósításban, amint többek közt a Magyar Elmeorvosok Egyesülete képviselőjének társaságában egy küldöttség élén adja át a *Lex Veneris* tervezetet a kormányzónak.⁵³

A fotográfia azonban, nemcsak az orvosi adatrögzítést, a betegek felügyeletét és az intézeti reprezentációt szolgálta az angyalföldi intézetben. A fényképkalmazások sokasága és a terjesztésük következtében felduzzadt vizuális adatmennyiség a rendszerezés és a válogatás mentén formálódó módszertanok kialakulását inspirálta a két világháború között. Kiemelkedő, kutatók generációira hatást gyakorló példaként említjük *Aby Warburg Mnemosyne* Atlaszát (1920-as évek vége) és *Henry Balfour*, az oxfordi Pitt Rivers Múzeum kurátorának a harmincas évek elején (1931–1932) fényképes szekvenciákat összeállító etnográfiai módszerét.⁵⁴ Az angyalföldi intézet elmeorvosai tulajdonképpen egy másolat-gyűjteményt hoztak létre, élve a korban elérhető fényképmásolatok és újságok adta lehetőséggel. Maguk is készítették fényképeket, és ezeket tematika szerint a kiállítóterbe kifüggeszhető tablókon rendezték el. A harmincas évek második felére (1936 után) datálható múzeum-album (*Angyalföldi Elme- és Ideggyógyintézet Museum* felirattal) lapjain ápoltakról készült diagnosztikai felvételek, rajzaikról készült reprodukciók, a családi ápolás dokumentum-felvételei, pszichiátria-történeti vonatkozású műalkotások (*Antoine Wiertz, Peter Paul Rubens, Pieter Brueghel, Wilhelm von*

Kaulbach, van Gogh) reprodukciói, újságkivágások kópiái (futurista plasztikákkal), valamint intézeti életképek és múzeumi enteriőrök fotói alkotnak összerendezett csoportokat. A dokumentumok dokumentuma, feltehetően a gyűjtemény Lipótmezőre szállításakor állították össze a gyűjteményt kezelő orvosok (*Zsakó és Jó János*) az angyalföldi elrendezés, s akkor ezt még nem tudni, a gyűjteményezés leggazdagabb és legaktívabb periódusának dokumentálására. A 19 lapból álló album egyes oldalain a különféle helyekről és időkből származó, különböző funkcióval készült képek reprodukcióit az orvos szemével tünetként azonosítható testi elváltozások, testtartások és mozdulatok hasonlósága fűzi össze. Első ránézésre zavarba ejtő, éppen a műtermek mélyén gyarapodó képgyűjtéseket és a képeket újra és újra átrendező (művészettörténeti, etnográfiai) módszertanokat ismerők számára. Persze nem az emlékezés pszichológiájának, a képek utóéletének (*Nachleben*) variálható atlaszát rendezgették az angyalföldi elmeorvosok, ahogy tette ezt a pszichoanalízistől (és a pszichózistól is) érintett művészettörténész *Aby Warburg*, amikor a húszas években az ambivalens érzelmeket magukba sűrítő, emphatikus mozdulatábrázolások, a *pátoszformulák* gyűjtésébe fogott. Ám az angyalföldi orvosok komparatív, vizsgálódásaikba a képzőművészeti és irodalmi alkotásokat is beemelő, ám elszigetelten kipróbált módszere, illetve annak egy alkalom (a költözés) szülte produktuma éppen ezért egy ámulatba ejtően szürreális alkotás.

⁵² *Zilahy Lajos*: Az eugenika és a világbéke, Pesti Napló, 1933. november 5.

⁵³ „Magyar *Lex Veneris*-tervezet a nemzetsorvasztó kórság ellen – kötelező orvosi vizsgálat a házasság előtt – szigorú szankciók – sterilizációs problémák. *Herczeg Ferenc* küldöttség élén adta át a tervezetet a kormányzónak. Az egész világ közvéleményét élénken foglalkoztatják az eugenika problémái. A fajnak az átöröklődő betegségektől való mentesítése, az eljövendő generációk életerejének növelése érdekében a világháború után a külföldi államok egész sora igyekezett kiépíteni a maga védekező hadállásait. Magyarországon a legutóbbi időben előkelő orvosi körök mozgalmat indítottak a magyar eugenikai törvény megalkotása érdekében. A *Teleia* orvosi egyesület, az Országos Közegészségügyi Egyesület, a Magyar Családvédő Egyesület, az Elmeorvosok Egyesülete jogászok bevonásával érdekes törvénytervezetet szerkesztett.” 8 órai újság, 1934. január 9.

⁵⁴ *Christopher Morton*: Photography and the Comparative Method: the Construction of an Anthropological Archive. In: *The Journal of the Royal Anthropological Institute*, 18, 369–396.